

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ERNST HAECKEL

VAHDET-İ MEVCÛD BİR TABÎ'AT 'ÂLİMİNİN DÎNİ BAHA TEVFİK – AHMED NEBİL

■ Monizm: Bir Tabiat Âliminin Dini

اُرنست هاكل

وَحْدَانِيَّةٌ مُوجُودِيَّةٌ

بِرُطْبِيَّةِ عَالَمِيَّةٍ دِينِيَّةٍ

بها توفيق - احمد نبيل

Ernst Haeckel

Vahdet-i Mevcûd

Bir Tabî'at 'Âliminin Dîni

Baha Tevfik – Ahmed Nebil

✂

SADELEŖTİRENLER VE YAYINA HAZIRLAYANLAR
REMZİ DEMİR – BİLAL YURTOĞLU – ALİ UTKU

cizgi | *Osmanlı Felsefe Çalışmaları*

ISBN 978-605-5022-19-8

© Çizgi Kitabevi, Ocak 2014

Çizgi Kitabevi Yayınları 459

Felsefe 27

Osmanlı Felsefe Çalışmaları 25

Ernst Haeckel

VAHDET-İ MEVCÛD: BİR TABİ'AT 'ÂLİMİNİN DÎNİ

Tercüme: Baha Tevfik - Ahmed Nebil

Genel Yayın Yönetmeni

Dizi Editörü

Yayına Hazırlayanlar

Görsel Tasarım - Dizgi

Baskı:

Mahmut Arlı

Ali Utku

Remzi Demir, Bilal Yurtoğlu, Ali Utku

Çizgi Kitabevi

Sebat Ofset

Matbaacılar Sitesi Yayın Cd. No: 2 / Konya

0332 342 01 53

Cilt:

Yayıncı Sertifika No

Göksu Cilt Evi -Tel: 0332 342 02 07

17536

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

-Cataloging in Publication Data (CIP)-

Ernst Haeckel

VAHDET-İ MEVCÛD: BİR TABİ'AT 'ÂLİMİNİN DÎNİ

Baha Tevfik - Ahmed Nebil

Anahtar Kavramlar

- Key Concepts -

**1. Felsefe, 2. Bilim, 3. Materyalizm, 4. Evrimcilik
(Philosophy, Science, Materialism, Evolutionism)**

Esas Alınan Özgün Metin:

Ernst Heinrich Haeckel, *Vahdet-i Mevcûd: Bir Tabî'at 'Âliminin Dîni*, terc. Bahâ Tevfik - Ahmed Nebîl, Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütübhânesi 2, Kader Matbaası, İstanbul, t.y., 88 s.

ÇİZGİ KİTABEVİ

Mimar Muzafer Cad. 41/1 Meram/Konya

Tel: 0332 353 62 65 - 66

Fax: 0332 353 10 22

www.cizgikitabevi.com

Ernst Haeckel

Vahdet-i Mevcûd

Bir Tabî'at 'Âliminin Dîni

Baha Tevfik – Ahmed Nebil

SADELEŞTİRENLER VE YAYINA HAZIRLAYANLAR
REMZİ DEMİR - BİLAL YURTOĞLU - ALİ UTKU

cizgi | *Osmanlı Felsefe Çalışmaları*

Ernst Heinrich Haeckel (1834-1919): Alman biyolog, filozof ve doktor. Postdam'da doğmuş ve Jena'da ölmüştür. Döneminin ünlü bilginlerinden dersler almış ve kısa süre hekimlik yaptıktan sonra zooloji öğretmek için Jena Üniversitesi'ne girmiştir. Darwin'in 1859'da yayımladığı *Origin of Species* (Türlerin Kökeni) adlı eserinde öne sürdüğü Evrim Teorisi'nin Almanya'daki ilk çöşkulu savunucusudur. Liberalist bir tavrı benimseyerek, kilisenin toplumsal ve siyasal gücüne, Bismark'a ve diğer siyasî şahsiyetlere karşı çıkmıştır. Monizm Derneği'ni kurmuş ve bu dernek aracılığıyla felsefi ve dinî görüşlerini yaymıştır. Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet aydını üzerinde önemli etkilere sahip olan Haeckel'in bilim ve felsefe ile ilgili çok sayıda eserinden bazıları şunlardır: *Die Radiolarien* (Işınıllar, 1862); *Über die Entwicklungstheorie Darwins* (Darwin'in Evrim Teorisi Üzerine, 1863); *Über die Entstehung und Stammbaum des Menschengeschlechtes* (İnsanoğlunun Oluşumu ve Şeceresi Hakkında, 1868); *Natürliche Schöpfungsgeschichte* (Evrenin Yaratılış Tarihi, Berlin 1868); *Die Anthropogenie oder die Entwicklungsgeschichte des Menschen* (Antropogeni veya İnsan Evriminin Tarihi, Leipzig 1874); *Die Welträtsel* (Kâinatın Muammaları, 1899); *Der Kampf um den Entwicklungs-Gedanken* (Evrim Düşüncesi Etrafında Çatışma, Berlin 1905);

Baha Tevfik (1881-1914): Biyolojik ve evrimci materyalizmi felsefi ateizme varacak derecede savunan II. Meşrutiyet dönemi düşünürümüz. 1881'de İzmir'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini İzmir'de tamamladı. İstanbul Mülkiye Mektebi'ni bitirdi (1907). Doğrudan felsefi eserler yayınlayan ilk yayınevi "Teceddüd-i İlmî ve Felsefi Kütüphanesi"ni kurdu (1910). Sosyalist Fırkası'nın kurucularından. *İştirâk*, *Karagöz*, *Eşref*, *Şebbâl*, *Tenkîd*, *Serbest* gibi gazete ve dergilerde yazılar yazdı. *Hâle*, *Düşünüyorum*, *Piyano*, *Felsefe Mecmuası*, *Zekâ*, *Yirminci Asırda Zekâ*, *Eşek*, *El-Ma'lûm*, *Yine O*, *Çocuk Duygusu* gibi çok sayıda dergi çıkardı. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Hassâsiyyet Bahsi ve Yeni Ahlâk* (1910); *Teceddüd-i İlmî ve Edebî* (t.y.); *Mebâdi-i Felsefe: Psikoloji-İlm-i Rûh* (t.y.); *Nietzsche: Hayâtı ve Felsefesi* (Ahmed Nebil, Memduh Süleyman'la, t.y.); *Felsefe-i Edebiyat ve Şâir Celis* (1330/1914); *Muhtasar Felsefe* (1331/1915); *Felsefe-i Ferd* (11332/1916); *Mâdde ve Kuvvet* (Ahmed Nebil'le L. Büchner'den, 1327/1911, 3 cilt); *Vahdet-i Mevcûd: Bir Tabî'at Âliminin Dîni* (Ahmed Nebil'le E. Haeckel'den, 1327/1911); *Feminizm: Âlem-i Nisvân* (O. Lacquerre'den, t.y.); *Târîhi-i Felsefe* (Ahmed Nebil'le A. Fouillée'den, t.y.).

Ahmed Nebil (Çıka) (?-1945) Felsefeci, gazeteci, yazar. Arnavutluk'ta doğduğu sanılmaktadır. 1910-1913 yılları arasında Meşrutiyet basınında felsefe, sosyoloji ve edebiyat alanlarında telif ve tercüme eserlerine ve mensur şiirlerine rastlanılan Ahmet Nebil, *İştirak*, *Tenkid*, *Piyano* ve başyazarı olduğu *Yirminci Asırda Zekâ* gibi dergilerde yazdı. 1913'te uyruk değiştirerek Arnavutluk'a gitmiş ve Enver Hoca'nın çeteleri tarafından öldürüldüğü 1945'e kadar Arnavutluk'ta gazetecilik yapmıştır. *İnsanın Menşesi: Nesl-i Beşer* (Ernest Haeckel'den, 1327/1911) yanında Baha Tevfik'le yaptığı -yukarıda zikredilen-kolektif çalışmalarla tanınmaktadır.

* Sadeleştirenler ve Yayına Hazırlayanlar

Remzi Demir: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü.

Bilal Yurtoğlu: Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

Ali Utku: Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

Remzi Demir, Bilal Yurtoğlu

"Vahdet-i Mevcûd:

Bahâ Tevfîk ve Ahmed Nebîl'in

Haeckel'den Bir Tercümeleri" ♦ 7

Vahdet-i Mevcûd: Bir Tabî'at 'Âliminin Dîni
(Çevriyazı) ♦ 19

Monizm: Bir Tabiat Âliminin Dini

(Sadeleştirme) ♦ 69

EKLER ♦ 118

SUNUŞ
Vahdet-i Mevcûd:
Bahâ Tevfîk ve Ahmed Nebîl'in
Haeckel'den Bir Tercümeleri
Remzi Demir – Bilal Yurtoğlu

I

Ernst Heinrich Haeckel'in Hayatı ve Eserleri

Alman düşünürlerinden ve bilginlerinden Ernst Heinrich Haeckel (1834-1919), Postdam'da doğmuş ve Jena'da ölmüştür. Johannes Peter Müller (1801-1858), Rudolph Albert Von Kölliker (1817-1905) ve Ludwig Carl Virchow (1821-1902) gibi döneminin ünlü bilginlerinden dersler almış ve kısa bir süre hekimlik yaptıktan sonra zooloji öğretmek için Jena Üniversitesi'ne girmiştir.

Haeckel, İngiliz doğabilimcilerinden Charles Robert Darwin'in (1809-1882), 1859 yılında yayımladığı *Origin of Species* (Türlerin Kökeni) adlı eserinde ayrıntılı bir biçimde serimlemiş olduğu Evrim Teorisi'nin Almanya'daki ilk coşkulu savunucusudur. Bu teoriye, özellikle de insan ve bilincin evrimine karşı çıkan bilginlerle çatışmış ve liberalist bir tavrı benimseyerek, kilisenin toplumsal ve yönetsel alanlardaki gücüne, Bismark'a ve diğer siyasî şahsiyetlere karşı çıkmıştır. Monizm Derneği'ni kurmuş ve bu dernek aracılığıyla felsefî ve dinî görüşlerini yaymıştır.

Zooloji alanındaki başarıları nedeniyle, yalnızca Almanya'da değil, bütün Avrupa'da tanınan Haeckel, birçok üniversiteden teklifler almış olmasına karşın, kısmen içinde yaşadığı akademik özgürlük ortamı yüzünden, Jena Üniversitesi'nde kalmayı tercih etmiştir. Birçok deniz yolculukları yapmış ve bu yolculukları sırasında tutmuş olduğu günlükleri yayımlamıştır. Ayrıca incelediği canlıların

resimlerini yapmak suretiyle zengin bir resim koleksiyonu da oluşturmuştur.

Haeckel, yaşamı sırasında hatırı sayılır bilimsel başarılar kazanmış ve bilime dayanarak insanlığı aydınlatmayı ve yönlendirmeyi amaçlayan scientizm, yani bilimcilik hareketinin öncülerinden ve önderlerinden olmuştur.¹

Haeckel'in bilim ve felsefe ile ilgili çok sayıda eseri mevcuttur; ancak genelde düşünce tarihi ve özelde ise bilim tarihi açısından en önemli olanları şunlardır:

Die Radiolarien (Işınılılar, 1862); *Ueber die Entwicklungstheorie Darwins* (Darwin'in Evrim Teorisi Üzerine, 1863); *Die Generalle Morphologie der Organismen* (Organizmaların Genel Morfolojisi, 2 Cilt, Berlin 1866); *Ueber die Entstehung und Stammbaum des Menschengeschlechtes* (İnsanoğlunun Oluşumu ve Şeceresi Hakkında, 1868); *Naturliche Schöpfungsgeschichte* (Evrenin Yaratılış Tarihi, Berlin 1868); *Die Kalkschwämme* (Kireç Süngerleri, 1872); *Die Anthropogenie oder die Entwicklungsgeschichte des Menschen* (Antropogeni veya İnsan Evriminin Tarihi, Leipzig 1874); *Die Perigenesis*, (1876); *Freie Wissenschaft und Freie Lehre* (Özgür Bilim ve Özgür Eğitim, Stuttgart 1878); *Das System der Medusen*, (Medusaların Sistemi, 1879); *Die Naturanschauung von Darwin, Goethe und Lamarck* (Darwin, Goethe ve Lamarck'ın Doğa Görüşleri, 1882); *Grundriss einer Allgemeinen Naturgeschichte der Radiolarien* (Işınılıların Genel Doğa Tarihlerinin Temeli, 1887); *Plankton Studien* (Plankton İncelemeleri, 1890); *Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft* (Din ve Bilim Bağlantısı Olarak Monizm: Bir Bilim Adamının İnanç Konusundaki İtirafı, Bonn 1893); *Systematische Phylogenie* (Sistematik Phylogenesis, 1894-1896); *Die Welträtsel* (Kainatın Muammaları, 1899); *Die Kunstformen der Nature* (Doğada Sanat Şekilleri, 1899-1903); *Die Lebenswunder* (Hayatın Harikaları, Stuttgart 1904); *Der Kampf um den Entwicklungs-Gedanken*

¹ Rollo Handy, "Ernst Heinrich Haeckel", *The Encyclopedia of Philosophy*, Cilt 3, New York-Londra 1967, s. 399.

(Evrîm Düşüncesi Etrafında Çatışma, Berlin 1905); *Die Kristalliseelen* (Billurların Ruhı, 1917).

II

İlmî ve Felsefî Görüşleri

Haeckel'e göre, inorganik ve organik olan varlıklar arasında büyük bir fark yoktur ve aslına bakılacak olursa, organik maddeler, azot, karbon, fosfor, oksijen ve hidrojen gibi inorganik maddelerden türemiştir. En basit protoplazmik varlık, inorganik karbonatlardan kendiliğinden türeme yoluyla oluşan "monera"lardır. İlkel organizmalar, bu protoplazmik bileşiklerden çıkmış ve süreç içerisinde, çeşitli etmenlerin etkisiyle türlere ayrılmıştır.

Gastraea Teorisi olarak tanınan ve Haeckel tarafından geliştirilen bir teoriye göre, bütün Canlılar Dünyası, Tekhücreli Hayvanlar ve karmaşık dokuları olan Çokhücreli Hayvanlar olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Çokhücreliler, Biyogenetik Yasa'ya uygun olarak, basit ve nesli çoktan tükenmiş olan bir biçimden, yani gastraeadan evrimleşerek oluşmuştur.

Biyogenetik Yasa'nın iki yönü vardır: Haeckel, bunlardan birisini "Phylogenesis", diğerini ise "Ontogenesis" olarak adlandırmıştır. Phylogenesis bir türün evrimidir ve bunu sağlayan mekanizma ise, çevreye uyum ve kalıttır. Öyleyse "Phylogenesis" terimi, Darwin'deki "Evolution" (Evrîm) teriminin yerine kullanılmış olmaktadır.

Ontogenesis ise, aslında Phylogenesis'in bir özeti ve ana rahminde görece daha kısa sürede gerçekleşen bir tekrarıdır; yani Ontogenesis ile söylenmek istenen, bir türe ait embriyonunun döllenmeden doğuma değin geçirdiği evrimdir. Haeckel'e göre, Phylogenesis ile Ontogenesis sırasında ortaya çıkan aşamalar birbirleriyle örtüşmektedir ve dolayısıyla, bir türün evrimi ile bir bireyin evrimi benzer süreçlerden geçmektedir; aradaki fark ise, aşamaların uzun veya kısa sürelerde gerçekleşmesidir; yani bir türün evrimi

yüzyıllar içinde oluşurken, bu türe ait bir bireyin evrimi birkaç saatten birkaç aya kadar değişen kısa bir süre içinde oluşmaktadır.

Haeckel bu görüşlerinden yararlanarak, farklı hayvan türleri arasındaki akrabalıkların soy ağacını da çizmeye çalışmıştır. Bu sınıflamanın birçok bölümü bugün de kabul görmektedir.²

Haeckel'e göre, bilinebilen görüngülerin gerisinde yatan bilinemeyen bir öz bulunmaktadır ve bu özü bilemesek de, böyle bir özün varlığını kabul etmekten ötürü rahatsızlık duymamamız gerekir. Tek gerçek bilgi doğanın bilgisidir ve bu bilgi, dışsal varlıklara uygun tasarımlardan, yani bilen öznedeki duyusal izlenimlerin bileşimlerinden ibarettir. Karşılaştırmalı ve eleştirel gözlemler, dış dünyadan duyu organları ve beyin tarafından alınan izlenimlerin, bütün akıllı insanlar için aynı olduğunu ve aynı tasarımların biçimlendiğini gösterirler. Öze ulaşılmasa da, özün bilinebilen görüngülerine uygun olan bu tasarımlara ulaşılabilir.

Bütün evreni kuşatan bu özün, hudutsuz olarak yayılan madde ve kuvvet olmak üzere iki temel ilineği vardır. Bunlar sonsuz uzayı doldururlar ve sonsuz olarak değişirler. Bilinemeyen öz, bu iki görünümüyle birlikte, karşımıza evren olarak çıkar. Her ne kadar bu öz, kendisini madde ve kuvvet gibi bir ikilik içinde sunsa da, bunlar gerçekte değişmez mekanik yasalara bağlı olan aynı özün farklı görünümlerinden başka bir şey değildir. Evren bu temel özün sonsuz evrimi sonucunda oluşur. Özdeksel ya da doğadan ibaret olmayan bir evren düşüncesi, hiç de saygıdeğer bir düşünce değildir. Aslında evreni yöneten, mekanik yasalardır ve bunların en temel olanları ise, maddenin ve enerjinin korunumu yasalarıdır.

² A. Adnan Adıvar, *Bilim ve Din* (İlim ve Din), 3. Baskı, İstanbul 1980, s. 323-324.

İnsan, sadece, evreni oluşturan cansız ve canlı varlıklar zincirinin bir halkasından ibarettir ve doğa kendi varlıklarını meydana getirebilecek güçlere sahiptir. Bu nedenle ruh, maddî dayanaklar üzerinde yükselen doğal bir görüngüdür. Ruhu anlayanın en iyi yolu, onu bir iç-algı olarak düşünmek ve bir aynanın eylemi ile kıyaslamaktır. İnsanın bilinç ve düşünce gibi yüksek ruhsal özellikleri, beyin kabuğundaki ganglion hücrelerinin sahip oldukları işlevlerin birer sonucu olarak görülmelidir.

Tanrı ve Evren aynı şeydir ve bu yüzden teizmin bütün biçimlerine karşı çıkılmalıdır. Bilimle teizmin uzlaşabileceğini düşünen bütün bilginler ya namussuz, ya şaşırmış ya da safсата mağdurudurlar. "Modern bilginlerin dünya sistemi" zorunlu olarak Tanrı ve Evren'i özdeşleştiren bir monizm olmalıdır.

Haeckel'in burada ana çizgileriyle dile getirilen felsefe anlayışı, felsefe tarihinde "Monizm" (Bircilik) adıyla bilinir. Ancak bütün düalist (ikici) felsefe anlayışlarına, özellikle de teolojik ikiciliğe karşı çıkarken Haeckel, kendi birciliğini de, felsefedeki diğer bütün birci anlayışlardan, bilhassa materyalist bircilikten ayırır. O kadar ki, bu konudaki ısrarı neticesinde, felsefe tarihinde monizm kelimesi, sadece Haeckel felsefesine işaret eden bir anlam kazanmıştır.

Sonuç olarak Haeckel, aşırı determinist, mekanist, evolüsyonist, doğa-üstüne tamamen karşı çıkan, bütün bilimlere büyük bir aşk besleyen ve güven duyan, bugün bir çoğu reddedilen bazı bilimsel önermelerin kesin olduğunu varsayarak bilime karşıt gördüğü felsefî ve dinî akımlara karşı büyük bir coşkuyla savaşıyor, filozofların tartıştığı teknik problemleri hiçbir zaman ayrıntılı bir şekilde incelemeyen ve dönemin bilimsel bulguları ile bunlara dayanan öngörüler üzerinde felsefe yapan düşünürlerin ulaşmış oldukları sonuçları bazan destekleyen bazan desteklemeyen bir on dokuzuncu yüzyıl bilgini ve düşünürüdür³.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Rollo, s. 399-402.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

III Monizm Adlı Eseri

Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft (Din ve Bilim Bağlantısı Olarak Monizm: Bir Bilim Adamının İnanç Konusundaki İtirafı) adlı eser, Haeckel'in, 1892 yılında Alman Doğa Derneği'nin 75. kuruluş yıl dönümü münasebetiyle düzenlenen bir konferansta, Schlesinger adındaki bir Alman bilgininin sunmuş olduğu bildiriye vermiş olduğu karşılıkların kitap haline getirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

Felsefeyi bilimsel bir inanç sistemi olarak gören Haeckel, bu eserinde, tamamen bilimsel temeller üzerine kurmaya çalıştığı ve "Monizm" adını verdiği felsefesini bütün yönleriyle tanıtmaktadır.

Haeckel, ister dinî isterse felsefî karakterde olsun, her türlü çokçu ve ikici varlık anlayışlarına karşı çıkar ve bütün varlıkların, maddî bir öz olan esirden türediğini söyler. Bu türeyişi açıklamak için, Kant-Laplace Teorisi, Atom Teorisi, Maddenin Korunumu İlkesi, Enerjinin Sakınımı İlkesi gibi dönemin belli başlı fiziksel ve kimyasal teori ve ilkelerinden yararlanır.

Bu bilimsel teoriler içinde birisi vardır ki Haeckel, bunu insan aklının en büyük ve en gelişmiş başarısı olarak görür. Bu teori, Charles Robert Darwin'in 1859'da yayımladığı *Origin of Species* (Türlerin Kökeni) adlı eserinde ileri sürdüğü Evrim Teorisi'dir. Ancak Haeckel, bu teoriyi yalnızca canlı türlerin ortaya çıkışını açıklamak için kullanmaz; kapsamını alabildiğine genişletir ve cansız türlerin oluşumunu açıklamak yanında, Cansızlar Dünyası'nı oluşturan türleri, Canlılar Dünyası'nı oluşturan türlere bağlamakta da bu teoriden yararlanma yoluna gider.

Ayrıca Haeckel'de insanın evrimi, sadece onun biçiminin ya da bedeninin evrimiyle sınırlı değildir. Ruh da bu evrimsel sürecin sonucunda belirginleşir ve olgunlaşır. Çünkü ruh,

bedene bağlıdır ve bedenden bağımsız bir ruh anlayışı tamamen hayalîdir.

Din ve Allah inancı konusuna da değinen Haeckel, rasyonel eleştirilere dayanabilecek hiçbir dinin bulunmadığını düşünür. Ancak yine de Budizm ve büyük kısmı Budizm'den, kalanı ise Platon'dan ve İsa'dan gelen Hristiyanlık, öteki dinlere göre daha dikkate değerdir. Çünkü makul bir dinin en yüksek ahlâkî kuralı gelecek aşkıdır ve Hristiyanlık ahlâkı, görev bilinci, doğruluk tutkusu ve yasaya itaat yanında gelecek aşkını da emreder. Gelecek aşkı, kendini ve diğerini sevmeye arasında bir dengedir ve bu ahlâkî kural, en eski kavimler hatta hayvanlar arasında da karşılıklı yardımlaşma, özen ve koruma şeklinde toplumsal bir görev olarak hüküm sürmüştür.

Haeckel, şahsî bir Allah'ın varlığını da çürük bir inanç olarak görür. Çünkü böyle bir inanç yaratılış sorununu çözemediği gibi, Allah'ın mahiyeti gibi yeni sorunlar ortaya çıkarır. Ayrıca Allah'a karşı bir Şeytan tasavvurunu da gerekli kılar. Haeckel burada, iyi bir Allah ve buna karşılık kötü bir Şeytan anlayışını, tek ve iyi bir Allah inancından üstün görür. Çünkü, öncekinin aksine iyi ve tek bir Allah inancı ile Dünya'daki kötülük sorunu çözülemez. Oysa Darwin'in de gösterdiği gibi, kötülük organik alandaki hayat kavgasının açık bir sonucu olarak karşımıza çıkar.

Buna karşın yine de gerek ikiciliğin Allah anlayışı ve gerekse şahsî bir Allah anlayışı akıl erecek şeylerden değildir. Allah her yerededir. Allah evrendeki doğal güçlerin toplamıdır. Bu nedenle doğaya ilişkin bilgimize en uygun Allah inancı ve din Monizm'dir.

IV

Monizm'in Türkçe'ye Tercümesi

Bilimsel teoriler ve özellikle de Evrim Teorisi çerçevesinde şekillenen Haeckelci monizm, bu yaklaşımıyla, Osmanlı düşünürleri üzerinde de büyük etki yapmıştır. Bunlardan

özellikle Bahâ Tevfîk (1884-1914) ve Ahmed Nebîl (? -1945) gibi düşünürler, Haeckel'den Osmanlı Türkçesi'ne yapmış oldukları tercümelerle, bu öğretinin Türk düşünce dünyasında tanınmasında aracı olmuşlardır.

Belirleyebildiğimiz kadarıyla, Bahâ Tevfîk⁴ ile Ahmed Nebîl'in⁵ Haeckel'den Türkçe'ye aktardıkları eserlerin sayısı dördtür:

(1) Ernst Haeckel, "Kâ'inâtın Mu'ammâları", Türkçe'ye tercüme eden: Bahâ Tevfîk, *Felsefe Mecmû'ası*, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul 1326 (1908), s. 9-13; Cilt 1, Sayı 2, İstanbul 1326, s. 24-28; Cilt 1, Sayı 3, İstanbul 1326, s. 39-44; Cilt 1, Sayı 4, İstanbul 1326, s. 56-62; Cilt 1, Sayı 6, İstanbul 1326, s. 91-93; Cilt 1, Sayı 7, İstanbul 1326, s. 110-112 ve Cilt 1, Sayı 10, İstanbul 1326, s. 169-175⁶.

(2) Ernst Haeckel, *Vahdet-i Mevcûd, Bir Tabî'at 'Âliminin Dîni*, Türkçe'ye tercüme edenler: Bahâ Tevfîk ve Ahmed Nebîl, İstanbul 1911.

⁴ Bahâ Tevfîk ile ilgili bilgi için bkz., Abdullah Uçman, "Bahâ Tevfîk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul 1991, s. 452- 453.

⁵ Ahmed Nebîl ile ilgili bilgi için bkz., İrfan Karakoç, "Çıka, Ahmet Nebîl", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul 1999, s. 359.

⁶ Haeckel'in, Batı'da büyük bir ilgiyle karşılanmış olan eserlerinden *Die Welträtsel*'in (1899) kısmî tercümesidir. Rıza Bağcı'nın verdiği bilgiye göre, bu eserin ancak birinci ve ikinci bölümleri tefrika edilebilmiştir. Ayrıca Bahâ Tevfîk'in yakın arkadaşı Subhî Edhem'in, *Lamarckizm* adlı kitabında ve *Serbest Fikir* dergisinde yayımlanan "Bahâ Tevfîk" adlı makalesinde vermiş olduğu bilgiden anlaşıldığı kadarıyla, bu eser Bahâ Tevfîk ile Subhî Edhem tarafından birlikte tercüme edilmiştir; bkz., Subhî Edhem, *Lamarckizm*, İstanbul 1330, s. 10'daki dipnot ve Rıza Bağcı, *Bahâ Tevfîk'in Hayatı, Edebî ve Felsefî Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, İzmir 1996, s. 207-208. Öyleyse Subhî Edhem de Haeckel'den etkilenmiş yazarlar arasında bulunmaktadır.

(3) Ernst Haeckel, "Mesâ'il-i Muğlaka-i Tabî'at", Türkçe'ye tercüme eden: Bahâ Tevfik, *Hak Yolu*, Numara: 2, 10 Şubat 1326 (23 Şubat 1911)⁷.

(4) Ernst Haeckel, *İnsânın Menş'e-i Nesl-i Beşer*, Türkçe'ye tercüme eden: Ahmed Nebîl, İstanbul 1327 (1911)⁸.

Bahâ Tevfik ile Ahmed Nebîl'in, muhtemelen Fransızca'sından yararlanarak *Vahdet-i Mevcûd, Bir Tabî'at 'Âliminin Dîni* adıyla tercüme etmiş oldukları *Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft*, Haeckel'in görüşlerini ana çizgileriyle ortaya koyduğu için, tarafımızdan Eski Alfabe'den Yeni Alfabe'ye dönüştürülmüş ve yeniden yayımlanmıştır. Böylece, 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın birinci çeyreği arasında kalan 75 yıllık Yenileşme Dönemi'ndeki düşünce hareketlerinin, hiç değilse evölüsyonizm çerçevesinde kalan kısmının biraz daha yakından ve derinden kavranması mümkün olacaktır.

Vahdet-i Mevcûd, Bir Tabî'at 'Âliminin Dîni, 1911 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır ve toplam 88 sayfadır. Başında "Bizim Sözlerimiz" ve sonunda ise "Bir Mu'ahhara" başlıklarını taşıyan iki bölüm bulunmaktadır ve mütercimler tarafından eklenen bu bölümlerde, kitabın içeriğine ve tercüme diline ilişkin bazı açıklamalara yer verilmiştir.

Haeckelci monizm, düşünce tarihçileri tarafından, genellikle biyolojik materyalizmin bir türü olarak nitelendirilmiştir; oysa eser yakından incelendiğinde görülmektedir ki Haeckel, materyalizme ve bunun toplum alanındaki uzantısı olarak görülen ve 19. yüzyılda Avrupa'da giderek yaygınlaşan sosyalizme açıkça muhaliftir; dolayısıyla

⁷ Rıza Bağcı, s. 237.

⁸ Haeckelciliğin Türkiye'ye girişi ile ilgili olan başka bir çalışmamız, "Unutulmuş Bir Osmanlı Düşünürü Hoca Tahsin Efendi'nin *Târîh-i Tekvîn Yâhûd Hilkat* Adlı Eseri ve Haeckelci Evrimciliğin Türkiye'ye Girişi" başlığıyla yayınlanmıştır. Bkz., Hoca Tahsin, *Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat*, yay. haz. Remzi Demir, Bilal Yurtoğlu, Ali Utku, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2011, s. 7 vd..

Haeckelciliğin, bir monizm veya evolüsyonizm türü olarak sınıflandırılması çok daha makul olacaktır.

Bu çalışma sırasında, dönüştürme işlemi gerçekleştirilirken, eserin Fransızca'sıyla mukayese ve mukabele yapılmış ve mütercimlerden kaynaklanan bazı yanlışlar düzeltilmiştir; ayrıca gerek duyulan yerlerde (h.n.) uyarısı ile tarafımızdan bazı dipnotlar ilave edilmiştir; diğer dipnotlar ise yazara ve mütercimlere aittir.

Kaynakça

A. Adnan Adıvar, *Bilim ve Din* (İlim ve Din), 3. Baskı, İstanbul 1980, s. 323-324.

Adıvar, A.Adnan, *Bilim ve Din* (İlim ve Din), 3. Baskı, İstanbul 1980.

Bağcı, Rıza, *Baha Tevfik'in Hayatı, Edebî ve Felsefî Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, İzmir 1996.

Haeckel, Ernest, *Le Monisme*, Paris.

Handy, Rollo, "Ernst Heinrich Haeckel", *The Encyclopedia of Philosophy*, Cilt 3, New York-Londra 1967, s. 399-402.

Karakoç, İrfan, "Çıka, Ahmet Nebil", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul 1999, s. 359.

Subhî Edhem, *Lamarckizm*, İstanbul 1330.

Uçman, Abdullah, "Bahâ Tevfîk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul 1991, s. 452- 453.

Ernst Heinrich Haeckel (1834-1919)

Ernst Haeckel
Vahdet-i Mevcûd
Bir Tabî'at 'Âliminin Dîni

Baha Tevfîk - Ahmed Nebîl

Sâhib ve Nâşiri

"Dersa'âdet" Kütübhânesi Sâhibi Arsen
Matba'a-i Kader

“Mâ ra’eytu şey’en illâ ve ra’eytullâhe fîhi.”
(Muhyiddîn ‘Arabî)

**Ben bilmez idim, gizli ayân hep sen imişsin
Tenlerde ve cânlarda nihân hep sen imişsin
Senden bu cihân içre nişân ister idim ben
Âhir bunu bildim ki cihân hep sen imişsin**
(Sultan Veled)

BİZİM SÖZLERİMİZ

Okumak ve düşünmek isteyenlere hediye ettiğimiz bu kitâb, Almanya'da Tabî'yyûn Cem'iiyeti'nin yetmiş beşinci senesine girmesi münâsebetiyle a'zâdan birinin verdiği konferansa meşhûr feylosof Ernst Haeckel'in uzun bir cevâbıdır. Bu konferansı gazeteler neşr ettikten sonra Ernst Haeckel toplamış, tashîh ve ıslâh etmiş, kitâb olarak tab' etdirmiştir.

Bu kitâbın bahs ettiği şey bizim bildiğimiz bir şey değildir. Vahdet-i mevcûd mesleği bizde çokdanberi vardır. Fakat vahdet-i mevcûd mesleği öyle bir şey olarak vardır ki, buna dinsizler de inanır, dindârlar da inanır. Bu mesleği bizde Bektâşî tarîkatında olanlar kabûl ettiği gibi, Bektâşî olmayanlar da kabûl etmişlerdir. Şu kadar ki bu meslek bizde herkesin kendi fikrine göre kabûl edilmiş olduğundan [3] hakîkatı, ne gibi esâslara istinâd ettiği pek az kimseler tarafından biliniyor. Bazı kimseler ise vahdet-i mevcûdu, vahdet-i vücûd mesleği ile karıştırırlar. Bizde "işrâk felsefesi = hikmet-i işrâkiyye" nâmıyla tanınmış olan vahdet-i vücûd mezhebi ile Frenklerin "panteizm" felsefesi arasında bir münâsebet bulunsa da "monizm" denilen vahdet-i mevcûd felsefesiyle asla birleşmez. Şu kadar ki vahdet-i mevcûd mesleği vahdet-i vücûd mesleğinin daha mâddî, daha fennî bir şekle sokulmasından başka bir şey değildir. Vahdet-i vücûd, mahlûkâtı Hâlik'de mahv ve muzmahill görmek demektir ki, bu ancak zevk ve keşf ile idrâk olunur bir hakîkatdır. Vahdet-i mevcûd ise bunun zıdd-ı tâmı olarak mahlûkâtta Hâlik'ı mevcûd görmek demektir ki, bu da kâ'inâtı tedkîk ve tecessüs neticesi olarak bulunur bir hakîkatdır, fennîdir. Ta'bir câ'iz ise, evvelki yukarıdan aşağıya inmek, diğeri aşağıdan yukarıya çıkmaktır. Vahdet-i mevcûd mezhebini her tarîkat sâliki bilmekle beraber aslını, menşe'ini, ne gibi esâslara istinâd ettiğini bilmez. Bu kitâbın bahs ettiği şey de vahdet-i [4] mevcûdun mâddî ve fennî esâslara istinâd edilerek tasvîr ve

izâhından başka bir şey olmadığından tercümesini bu mesleğin her isteyen tarafından gâyet mâddî ve sahîh bir sûretde öğrenilmesi için pek fâ'ideli bulduk ve tercüme etdik. Mütâla'asından vahdet-i mevcûd felsefesi hakkında kat'î ve fennî bir fikir elde edilecektir.

Biz bu gibi eserlerin tercümesini hakîkati aramak ve bulmak için bir vâsıta tanıdığımız için bu cihetle de aslı, esâsı ne olduğu bilinmeyen mes'elelerin bilinmesine yaramak ve netice olarak okumak ve öğrenmek isteyenlere mühim bir hizmet olmak üzere münâsib bulduk.

Bu tercümenin başka bir meziyeti daha zannederiz ki yeni lisânla tercüme edilmiş olmasıdır. Bizde felsefî ve ilmî eser yazarlar yâhûd tercüme edenler her nedense yazılarını birtakım muğlak ta'bîrler ve ıstılâhlarla doldurduklarından her okuyan anlayamaz. Anlayanlar da büyük bir sıkıntı ile okurlar, ki bu hâl bu gibi kitâbların neşrinden husûle gelecek fâ'ideleri azaltır. Binâ'en-'aleyh biz bu eseri yeni lisânla tercüme etdik. Yeni lisânın istinâd ettiği noktalar şunlardır: [5]

1-'Arabî ve Fârisî terkîb kullanmamak; hıfzu's-sıhha, târîh-i tabî'î gibi klişe hâline gelmiş kelimeler müstesnâ.

2-'Arabî ve Fârisî usûller ile cem' yazmamak; kâ'inât, ahâlî gibi kelimeler müstesnâ.

3-'Arabî ve Fârisî edât kullanmamak.

4-Konuşurken kullanmadığımız kelimeleri yazarken de kullanmamak; mukâbili olmayanlar müstesnâ.

5-'İlmî ve fennî ıstılâhları mümkün olduğu kadar Türkçe yazmak.

Kitâb ve tercümesi hakkında bizim söyleyeceklerimiz bu kadar. Okuyucuları kitâbın büyük bir dikkatle mütâla'asına da'vet ederiz.

Bahâ Tevfîk - Ahmed Nebîl [6]

VAHDET-İ MEVCÛD

Tabî'atı tedkîk etmek ve hakîkate vâkîf olmak için teşekkül eden Tabî'iyîyûn Cem'iiyeti, yetmiş beşinci senesine duhûlû münâsebetiyle mu'tâdın hâricinde geçirilmesi lâzım gelen bir gününü, en mühim ve en 'umûmî mes'elelerin tedkîkine hasr etmiştir ki, şiddetle takdîre şâyân 'add olunur. Husûsiyle birâz evvel burada nutuk îrâd etmekde olan hatîb bu mes'elelerin en 'umûmîsini kendi musâhabesine esâs ittihâz etdi. Bunu da ayrıca tebrîk ederim. Çünkü bu meclislerde ve daha çoğu, birtakım Alman doktorları tarafından 'akd edilen tabî'iyîyûn cem'iiyetlerinde hatîbler gâyet dâr ve husûsî mevzû'lar intihâb ederler ki fâ'idesi o nisbetde husûsî ve mahdûd kalır. Bununla berâber 'ilm şu'belerinin günden güne artmakta olduğu ve herkesin bir şu'bede ihtisâs sâhibi olması lüzûmu da inkâr olunamaz. Fakat, hiç olmazsa böyle, oldukça 'umûmî ve bayram 'add olunan günlerde bu gibi 'umûmî mevzû'lar intihâbının daha ziyâde fâ'ideli olacağı âşikârdır. [7]

İşte Mu'allim Schlesinger kendi konferansı için böyle 'umûmî bir mevzû' intihâb etdi. Bu mevzû' hakkında kendi şahsî fikirlerini tamâmiyle anlatdı, onları inkişâf ettirdi. Husûsiyle bir 'âlimin dîni ne gibi esâslar¹ üzerine binâ' edilir, bunu izâh etdi. Sözlerinin pek mühim olan birçok noktalarında ben de kendisiyle bir bulunuyorum. Bundan dolayı pek memnunum. Şu kadar ki bu mes'elede birdenbire iştirâk edemeyeceğim ba'zı noktalar da mevcûddur. Bunları ben başka türlü izâh edeceğim. Evvelâ monizm -ki tabî'atda vahdet ya'nî cevherlerin imtizâcî ve birliği- bunu kabul ediyorum ve ancak bu sûretledir ki her şeyde bir rûh i'tikâdını ve tanımakta olduğumuz tekmûl kâ'inâtın tek ve esâslı bir kânûn altında teşekkülüyle yavaş yavaş tekâmül etmekde olduğunu isbât edebiliriz. Bunun için burada ve husûsiyle

¹ Bu gibi kelimeleri müfred olarak kullanıyoruz (B.A.) [B.A. harfleri, Bahâ Tevfîk ve Ahmed Nebîl isimlerinin kısaltmasıdır; (h.n.).]
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

‘uzvî ve gayr-i ‘uzvî mâddeler arasındaki esâsa ‘â'id vahdet mes'elesinde iyice ısrâr edeceğim. Ma'lûmdur ki tabî'atın [8] gayr-i ‘uzvî kısmı, ‘uzvî kısmına nisbetle daha geç tekâmül ediyor. Bununla berâber bu iki kısım arasına kat'î bir hadd çekilemeyeceği gibi, ‘uzvînin kısımlarından olan hayvân ile nebât ve tıbkı bunun gibi hayvân ile insân arasına kat'î bir çizgi çekerek bunları tamâmiyle birbirinden ayırmak mümkün değildir.

Bu esâs kabûl olunduktan sonra bütün bilgilere ‘aynı derecede ehemmiyyet vermek ve hepsini bir tutmak lâzımdır. Tabî'î, ya'nî mâddeye mûta'llik ‘ilimlerle rûha ‘â'id ‘ilimleri birbirinden ayıramayız. Yalnız ikinci kısım, ya'nî rûha ‘â'id ‘ilimler, birinci kısmın, ya'nî mâddeye ‘â'id ‘ilimlerin bir şu'besi olabilir. Netîcede ikisi de birdir, bir esâsa merbûtdur. İşte vahdet-i mevcûd felsefesinin temeli budur.

Yine bu temel üzerine kurulmuş “mekanizm ve panteizm”² nâmında diğer ba'zı felsefe binâları daha vardır ki, bizce bu [9] binâlar arasındaki fark ayrı ayrı mi'mârlar tarafından yapılmış, tarzı muhtelif iki sarây arasındaki fark gibidir. Ara yerde mü'essislerinin görüşlerindeki ihtilâfdan başka bir ihtilâf bulunamaz. Empedokles ile Lucretius'un, Bruno ile Lamarck'ın ve Strauss'un bu meslek hakkında ayrı ayrı fikir beyân etmiş olmaları mes'elenin rûhunu tagyîr edemez. 'Âlemdeki vahdeti irâ'e eden esâs fikirler dâ'imâ müttehiddir: Mâdde kuvvetden, rûh cisimden, Allah tabî'atdan ayrılamaz. Alman şâ'ir ve mütefekkirlerinden Goethe kadar vuzûhla bu felsefeyi hülâsa eden olmamıştır. *Faust* operasının ba'zı parçalarıyla “Allah ve 'Âlem” manzûmesi bu sözümü isbât eder.³

² Mekanizm mesleği: Tabî'atda esâs ‘aynıdır, yalnız eşya arasında dereceler, mertebeler, sınıflar bulunur. Hazerât-i Hams.

Panteizm mesleği: Tabî'atda bir tek mevcûd vardır. Mâdde ile ma'nâ ayrı ayrı şeyler değildir. 'Ayniyyet-i mevcûd (B.A.).

³ Şu münâsebetle bizim de hâtırımıza Mevlânâ'nın şu beyti geldi:
“Nî men menem o nî tu tuyî nî tû menî / Hem men menem o hem tu tuyî hem tû menî” (B.A.).

Vahdet-i mevcûd felsefesini tamâmıyle anlayabilmek için felsefenin târîhine bir nazar fırlatmak ve insânın tabî'at hakkındaki bilgilerini tedkîk etmek iktizâ eder.

Ve görürüz ki insân şimdiki hâle girmek için [10] rûhuna 'â'id birçok inkılâblar ve muhtelif medeniyyet devreleri geçirmiştir. Târîhin yetişemediği ilk ve kaba devirlerde sâ'ir hayvânlara nisbetle mühim bir fark ibrâz edemeyen ve 'âdetâ hayvân nâmuna istihkâk kesb eden insânlar üçüncü devre nihâyetinde biraz tekemmül ederek ceddleri olan "pithécoïde"⁴ nâmındaki mahlûkları geçdiler. Bundan sonra daha ehemmiyetsiz bir medeniyyet gelir ki, bugünkü vahşilere bakarak bu medeniyyet hakkında kısmen olsun bir fikir elde edebiliriz. Bu vahşilerden bedevîler, bedevîlerden ise birçok dereceler ve devirler geçirdikten sonra bugünün en müterakkî ve mütekâmil 'add etdiğimiz insânları zuhûra geldi.

İşte "'umûmî târîh" dediğimiz o kocaman cildlerin tekâmül vak'alarını, insânlara 'â'id on iki nesil arasından yalnız beyâzlar ve mongollar dediğimiz kısım yaptı. Bence o târîhlere 'umûmî târîh denecek yerde "mütemeddin insânların târîhi" dense daha muvâfık olur. Çünkü bu târîhin bahs edebildiği işler ancak altı bin seneye münhasırdır ki, [11] bu müddet arza mensûb 'uzviyyât 'âleminin milyonlarca sene uzayan târîhine nazaran gülünç bir derecede hiç kalır.

İnsânın en eski cedit olan "anthropopithèque"⁵ ler ve onları müte'âkib zuhûr eden vahşilerden şimdilik daha ziyâde vuzûhla bahs edemeyiz. Fakat insânın ikinci dereceden basît bir şekli olan vahşiler Lichtenberg'in dediği gibi o şekilde yaradılmamışlardır. Ya'nî onlar ilk sebeblerin icbârı altında husûle gelen ilk hayvânlar değildir. Onların, her şeyin sebebini öğrenmek ihtiyâcları maymunlar ve köpekler derecesine çıkamadığı gibi tecessüs kuvvetleri de bilgi husûlüne kâfi bir

⁴ Bir nev'i maymun.

⁵ Madagaskar'da bulunan bir nev'i mahlûkdur ki, insân ile maymun arasındaki fâsıla haddini ikmâl ediyor.

dereceye gelememiştir. Eğer henüz o derecede bulunan insânların 'akıl ve zekâlarından bahs etmek istersek bu mazhariyyetin memeli hayvânlarınkinden hiç ayrılamayacağını ve dîn hakkındaki fikirlerinin de yine 'aynı derecede bulunacağını söylemek icâb eder.

Vâkı'â hayvânlarda 'aklın ve dînin mevcûdiyyeti fikri [12] zamânımızda bile i'tirâzlara dūçâr oluyor. Fakat âtîdeki mukâyeseler bu fikrin ne kadar musîb olduğunu isbât eder. Gittikçe ağır ağır tekâmül eden medenî hayâtın, 'asırlar geçerek, insânın rûhunda husûle getirdiği terakkî izlerinden sâ'ir ehli hayvânlar da hisse-dâr olmuşlar ve bi'l-hâssa köpek ve at gibi, memelilerin en 'âlî tabakasında bulunan ba'zıları pek ziyâde terakkî eseri göstermişlerdir. Bunlar insânla pek mahdûd bir iştirâk te'sîs etmiş oldukları hâlde terbiyenin te'sîri altında, fikirlerin iştirâki ve tahallülü hâdisesi dimâğlarında daha sür'atle ve daha mebzûliyyetle husûle gelmeğe başlamış ya'nî oldukça mükemmel muhâkemeler icrâsına muktedir olmuşlardır.

Hatta hayvân terbiyesinin sevk-i tab'îî hâline giren te'sîrleri, kesbî olân vasıfların da tevârûs edebileceğine delil 'add edildi, hem de çürütülemez bir delil...

Psikolojideki "rûhların mukâyesesi" bahsi bize hayvânlarda rûhun ne kadar çok devirler ve tahavvüller geçirdiğini izâh eder. Bu hayvânlar arasında da 'akıl ve zekâ, dîn ve ahlâk gibi kâbiliyetler irâ'e eden sınıflar vardır. [13]

Meselâ zâtü'l-fıkara olanlar, kuşlar ve memeliler bu husûsda en öndedirler. Biz onlarda yalnız cem'iyet hâlinde yaşayan 'âlî hayvânlardaki ictimâ' meziyetlerini⁶ değil, 'aynı zamanda ma'lûmâtı, vazîfe hissini, vicdânı, insâna nazaran itâ'at, idâreye tab'iyet ve vahşîlerin allahlarına karşı hissettikleri himâyeye ihtiyâc ve sâ'ir gibi hâlleri de görebiliriz. Fakat gerek bu derece terakkî etmiş olanlarda, gerekse hiç terakkî etmeyenlerde tekmîl kâ'inât hakkında taharriyât icrâsıyla ve felsefenin esâslarını, tab'îî ilimlerin

⁶ Ferdâ aşkı, dostluk, sadâkat, fedâkârlık vesâ'ir gibi meziyetler.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

temelini vaz' edecek derecede 'âli ma'lûmât ve zekâ eseri görülememiştir. Bu mazhariyyet yalnız insânlara ve hatta medenî kavimlerin en müterakkîlerine nasîb olmuş, gâyet tedricî ve ağır bir tekemmül neticesinde ve dîn hissi şeklinde husûle gelmiştir.

Dînin ve felsefenin bu derece ibtidâ'î olduğu bir zamânda insânlar "vahdet-i mevcûd" esâsını idrâkten henüz pek uzak bulunuyorlardı. O zamân tabî'atın hâdiselerini [14] ve bunların ilk sebeblerini anlamak için zekâlarını sarf etmeğe ve bu sebepleri gâyet tabî'î bir sûrette, tıbkı insâna benzeyen birtakım allahlara 'atf etmeğe başladılar. Fikirlerince bu allahlar 'aynı zamânda hem hâlik hem de mü'essir idi. Gök gürültülerinde, şimşeklerde, fırtınalarda, zelzelelerde, güneşde ve kamerde, havânın tahavvüllerinde, tabakât 'ilminin nazar-ı dikkatini câlib hâdiselerinde, dâ'imâ şahsî bir Allah'ın yâhûd bir dâhînin te'sîrini görür ve onu bir "şibh-i beşer" olmak üzere telakkî ederlerdi. Gitgide iyi ve fenâ, dost ve düşman allahlar ayırdılar, onların muhâfaza edicilerini, mahvedicilerini tefrik etdiler. Meleği ve şeytânı düşündüler.

Fakat öğrenmek ihtiyâcı yavaş yavaş büyüyüp de mes'ele 'uzvî hayâtın ibrâz ettiği daha yüksek hâdiselere, nebâtların, hayvânların teşekkül ve tahavvülüne, insânın yaşamasına ve ölmesine ta'alluk edince iş başkalaşdı.

Kendi 'uzviyyetinin gâyesine göre pek mükemmel bulunduğu bu 'âlem, insânı, bir plan mûcibince vücûda getirilen kendi eserleriyle, Allah'ın plansız ve modelsiz inşâ ettiği eserler arasında bir mukâyese icrâsına sevk etdi. [15] Ma'lûmdur ki 'uzvî mevcûdlar hakkında böyle bir i'tikâd ya'nî onların insân şekil ve mâhiyetinde bir Allah tarafından yaradıldığı i'tikâdı o kadar ta'ammüm etdi ki 'asrımızın ortasında bile mebzûliyyetle mevcûddur. Bunun istinâd edilemeyecek derecede çürük bir felsefe olduğu iki bin seneden beri birçok gayûr feylesoflar tarafından iddî'â olundu. Hatta 1873 senesinde vefât eden tabî'at 'âlimlerinden Louis Agassiz *Essai sur la classification* nâmındaki kitabında bu felsefeyi iyice tasrih etmiş ve hiçliğini göstermiştir.

Bu eski mezhebler, ilâhiyyât bahisleri, felsefe meslekleri, hatta Eflâtûn'un hikmeti, vahdet-i mevcûd mesleğiyle taban tabana zıdd idi. Onlar Allah ve tabî'at nâmında iki mevcûd tanırılar. Bunlardan evvelkisi hâlik, ikincisi mahlûkdur. Biri rûh, biri mâddedir. Ve yekdiğerinden ayrı ayrı şeylerdir. Bu i'tikâd dînlerde de mevcûddur. Bi'l-hâssa inzimâm eden "vahdâniyyet-i ilâhiyye" mesleği Mûsevîlik'de, 'İsevîlik'de ve Müslümânlık'da [16] esâs 'add edildiği gibi bu üç büyük dînin teferru'âtı gibi duran diğér dînlerde, hatta esâtîrin dîne temâs eden hurâfelerinde yine bu meslek göze çarpar. Oralarda fazla olarak bir de "ta'addüd-i ilâh" mes'elesi var. O zamânki i'tikâda göre iyilik allahlarına⁷ mukâbil fenâlık, mahv ve tahrîb Allahları,⁸ bundan başka yarım allahlar, hepsi birden bu 'âlemi idâre ederler.

Bu senâ'iiyet ve ta'addüd-i ilâh mes'eleleri arasında esâslı bir fikir olmak üzere insânın allah şekil ve mâhiyyetinde, yâhûd allahın insân şekil ve mâhiyyetinde bulunduğú i'tikâdını⁹ unutmamalıdır. Kendisinin tamâmiyle allaha müşâbih ve doğrudan doğruya ondan ayrılmış olduğunu farz eden insân kendi kendisine büsbütün başka bir mevki' vermiş ve tabî'atın sâ'ir eczâsından ayrı kaldığını zann etmiştir. İşte bu zann ortaya bir felsefe daha atdı ki o da: "Gâye-i hilkat [17] insândır"¹⁰ mesleğidir. Bu meslekde esâs, tabî'atdan ve hilkatden maksad insândır, insân gâye-i kemâldir. Tabî'atın diğér eczâsı insânın ihtiyâclarını teskîn için yaratılmışdır.

Kurûn-ı Vustâ'da bu i'tikâdlara bir de "Kâ'inâtdan maksad Arz'dır"¹¹ zannı inzimâm etmişti. Arz'ın sâbit bir merkez olduğú, Güneş'in, Ay'ın ve sâ'ir yıldızların onun etrâfında devr etmekte bulundukları farz edilirdi. 1543 târîhinde *İncîl-i Şerîf* üzerine istinâd eden bu felsefeyi Kopernik

⁷ Osiris, Hürmüz ve Vişnu gibi.

⁸ Typhon, Ehrimen, Şivâ gibi.

⁹ Antropomorfizm.

¹⁰ Antroposentrizm.

¹¹ Geosentrizm.

nâmundaki hakîm alt üst etdiği gibi "Gâyet-i hilkat insândır" i'tikâdını da 1859 da Spencer¹² ber-bâd etdi.

Bu felsefe meslekleri ile eski dînler hakkında 'umûmî bir mukâyese ile berâber târîhî ba'zı tedkîkler icrâ edersek çıkacak olan netîce 'umûmiyet 'itibârıyla bize gösterir ki, fikre 'â'id her terakkî ve 'ilimlerde husûle gelen bütün inkılâblar bizi senâ'iyet felsefesinden ve ta'addüd-i ilâh mesleklerinden ayırarak [18] vahdet-i mevcûd esâsına doğru yaklaşıdırır. Fa'âliyyetde olan zekâlar günden güne daha vâzıh bir sûretde görürler ki: Allah mâddî 'âlemin hâricinde değil dâhilindedir. Bütün 'ilimler, bütün bilgiler bu sûretle i'tikâd etmek ihtiyâcını husûle getirir. Allah'ı ayrı bir mevcûd farz etmenin doğru olmadığını ve bi'l-'akis mâddede münhall ve mündemic bulunduğunu gösterir. Tabî'atın garîb hâdiseleri, bizi ihâta eden her türlü 'uzvî, gayr-i 'uzvî mevcûdların tahavvül ve tekemmülü ancak bu sûretle îzâh olunuyor; onların 'aynı asıldan, 'aynı mâddeden ve 'aynı ibtidâ'î kuvvet te'sîriyle husûle geldikleri anlaşılıyor. Rûhumuzun, 'umûmî rûhun bir zerresi, ya'nî mâddeden aslâ ayrılmayan kuvvetin bir kısmı olduğu, vücûdumuzun ise kâ'inâtı teşkil eden cism-i mâddînin bir cüz'-i ferdîsi bulunduğuy meydâna çıkıyor...

Kâ'inâtdaki mevcûdun vahdeti hakkındaki bu i'tikâda, hatta riyâzî bir esâs olmak üzere hikmet-i tabî'iyeye ve kimyânın büyük büyük keşiflerini de zikr edebiliriz. Mayer ve Helmholtz'un te'sîs etdiği "kuvvetin fenâ bulmaması" kânûnu bu husûsda [19] pek mühim bir delîldir. Bu kânûn mucibince "kuvvet" denilen şey 'âlemde dâ'imâ 'aynı mikdârda ve 'aynı kudrettedir. Yavaş yavaş azaldığı zann olunan bir kuvvetin, dikkat edilirse, kuvvetlikden çıkarak başka bir şeye inkılâb etdiği anlaşılır. Kezâlik Lavoisier'nin mâdde hakkındaki kânûn-ı meşhûru kâ'inâtda yeni hiçbir zerrenin ihdâsı mümkün olmadığı gibi imhâsı dahi mümkün olmadığını ve ihdâs ve imhâ gibi görünen hâdiselerin 'âdî bir şekil tebeddülünden başka bir şey olamayacağını isbât eder. İşte

¹² Metnin aslında Darwin'dir (h.n.).

kimyânın, kuvvetin dâ'imâ 'aynı kaldığı ve hikmet-i tabî'iyyenin de mâddenin dâ'imâ 'aynı kaldığı hakkındaki bu nazariyyelerini biz daha 'umûmî bir felsefe kânûnuyla yekdiğerine rabt eder de deriz ki, mâdde ile kuvvet dahi yine 'aynı bir cevherin muhtelif tarzda görünen iki şeklinden başka bir şey değildir. Ve kâ'inâtta ancak bir üss, bir cevher vardır: İşte vahdet-i mevcûd felsefesi... Bu felsefenin mühim bir kısmı olmak üzere "canlı atomlar"¹³ nâmındaki eski nazariyyeyi kabûl edebiliriz. Bu nazariyyeyi iki bin sene evvel Empedokles [20] nâmındaki hakîm "unsurların 'aşkı ve nefreti" nâmıyla meydâna koymuşdur ki, hâl-i hâzırın hikmet-i tabî'iyyesi ve kimyâsı bunu, daha evvel Demokritos'un vaz' ettiği şekilde ve "eczâ-yı cüz'-i ferdiyye nazariyyesi" nâmı altında kabûl etmiştir. Fî'l-hakîka Demokritos her cismin gâyet küçük zerrelere teşekkül ettiğini ve şeklinde husûle gelen tebeddülâtın bu zerrelere mevki'lerini tebdîl ettiklerinden ileri geldiğini söyledi.

Bugünkü fenn bunu tamâmiyle kabûl ediyor. Kâ'inâtta gerek 'uzvî ve gerek gayr-i 'uzvî her türlü hâdiseleri îzâh etmek için cisimleri teşkîl eden atomların cansız değil, bi'l-'akis canlı, ya'nî kendi kendilerinden hareket etmekde olduklarını ve câzibe, dâfi'a kuvvetleriyle mücehhez bulunduklarını kabûl etmek iktizâ eder. Empedokles'in bahs ettiği 'aşk ve nefret, bu câzibe ve dâfi'adan başka bir şey değildir. Hikmet-i tabî'iyye, cisimlerde saklı olan bu kuvveti, "te'sîr icrâ edebilen kuvvet ve edemeyen kuvvet"¹⁴ diye ta'rîf etmiştir. [21] Her ne kadar vahdet-i mevcûd felsefesi, tabî'î olan 'ilimlerin, esâsa 'â'id ve lüzûmu zarûrî bir nazariyyesini teşkîl etse ve hiç müstesnâsız bütün hâdiselerin, atomların mûhânîkî olan hareketlerinden husûle geldiğini îzâh eylese de yine i'tirâfa mecbûruz ki: biz bu atomların esâsına ve bütün fezâyı dolduran ve bir tek olan esîr ile münâsebetlerinin sırlarına henüz lâzım geldiği kadar vâkîf değiliz. Bugün kimyâ

¹³ Müteharrik-i bi'z-zât olan eczâ'-yı cüz'-i ferdiyye demektir.

¹⁴ Kuvve-i zinde, kuvve-i mekniyye.

muhtelit birçok cisimleri tahlîl ederek birkaç basît şekil elde ediyor. Hele son günlerin muvaffakiyyetleri daha büyükdür. Yine kimyâ tahlîlleri sâyesinde anlaşıyor ki şimdiye kadar daha ziyâde tahlîl edilemedikleri cihetle basît olduklarına hüküm olunan cisimler de nisbetleri muhtelif, cevherleri 'aynı birtakım atom zerrelerinden müteşekkildirler. Ya'nî her cisim, 'aynı ve gâyet ibtidâ'î bir mâddeden husûle gelir. Esâs dâ'imâ bir, şekil ayrıdır. Bununla berâber atomların evsâfına dâ'ir daha kat'î ve sarîh bir karâr verebilmek şimdilik mümkün değildir.

Zamânımıza gelinceye kadar birçok hakîmler bu mühim mes'eleye, [22] ya'nî tabî'î 'ilimlerin felsefesine dâ'ir keşifler yapabilmek ve atomların husûsiyyetlerini daha yakından tedkîk ederek onların esîr ile olan münâsebetlerini büsbütün ta'yîn edebilmek için pek çok çalışmışlar, pek çok emekler fedâ etmişlerdir. Bu tedkîklerden anlaşılan yalnız bir şey vardır ki, o da esîr denilen cevherin sâf, mütecânis ve tekmûl fezâyı doldurmakta olduğu ve vezni mümkün olan mâddelerin atomları arasına nüfûz ederek onları yekdiğerinden ayırdığı mes'elesidir.

Yine bu sâf, latîf ve hiss olur derecede sikleti olmayan esîrdir ki kendi dalgalarıyla ziyâyı, harâreti, elektriği ve mıknatisiyyeti husûle getirir. Ne olduğu henüz anlaşılmamış olmakla berâber bunun da birtakım cüz'-i ferdlerden teşekkül etmiş olduğunu farz etmek mümkündür. Buna münâfi ne bir hâdis ne de müşâhede vâki' değildir. Binâ'en-'aleyh ba'zı muğlak mes'elelerin halline medâr olmak üzere esîrin atomları arasında cibillî bir dâfi'a kuvveti bulunduğu ve bu vezni kâbil mâddelerin eczâsında mevcûd câzibe kuvvetiyle tekâbül [23] ettiği farz olunabilir, 'umûmî hayâtadaki mîhânîkiyyet ancak bu sûretle îzâh olunur. Ve Mu'allim Schlesinger tarafından sarf olunan "tekmûl fezânın hareketi" ta'bîrinin bu suretle, ya'nî esîr denilen yegâne cevherin ihtizâzı sûretinde tefsîri câ'iz olur.

Nazarî olan hikmet-i tabî'iyeye gelince, bu günlerde pek büyük ve mühim ba'zı keşifler daha meydâna koymuşdur ki,

bu keşifler esîr hakkında bizi biraz daha tenvîr ederler ve bu sûretle esîrin tabî'atına, cevherine, hareketine dâ'ir ehemmiyetli bir mes'ele tahaddüs ederek yine vahdet-i mevcûd felsefesine gelir, dayanır. Şimdiye kadar esîr, birçok 'âlimler nazarında vezinsiz bir cevher zann olunuyor ve onun husûsiyyetine dâ'ir hiç kimse bir şey bilmiyordu. Esîr öyle bir şeydi ki, ba'zı mes'elelerin hallinde kabûlü zarûrî ve tedâriki kolay bir âlet 'add olunuyor ve ehemmiyeti bundan ileriye geçemiyordu. Fakat 1888 senesinde Heinrich Hertz elektrik kuvvetinin tabî'atı hakkında bizi tenvîr ediverince bu telakkî tamâmiyle değışti. Mu'allim Hertz evvelce Faraday'ın sezmiş, [24] fakat tecrübe ile isbât edememiş olduğu bir hakîkati buldu çıkardı ki, bu hakikat de şudur:

Ziyâ, harâret, elektrik ve mûknatisiyyet 'aynı şeydir. 'Aynı kuvvetlerin toplanmasından ve esîr zerrelerinin müsta'razen ihtizâz etmelerinden ileri gelir.

Fîl-hakîka ziyânın her ne kadar mâhiyeti ayrı olsa da yine bir elektrik tezâhüründen başka bir şey olmadığı diğerlerine nisbetle daha âşikârdır. Ve bu sûretle esîrin artık nazariyye hâinden çıkarak hakîkî bir mevcûdiyyet iktisâb eylemesi zarûrî oluyor. Ve elektrik, ziyâ tecrübeleri bunu vâzıhan gösteriyor. Gerek elektrik ve gerek ziyâ mevcelerinin uzunluğunu bile ölçebiliriz. Hatta ba'zı hikmet 'âlimleri esîrin veznini ta'yîn ile uğraşıyorlar. Bu husûsda muvaffakiyyet ibrâz eden tecârib pek çokdur.

Esîr hakkında, günden güne terakkî eden bu vukûf, vahdet-i mevcûd felsefesi için pek büyük fâ'ideler husûle getirdi. Bu sûretle halâ felsefesinin ve cisimlerin uzakdan yekdiğeri üzerine te'sîrleri kâ'idesinin hata [25] olduğunu meydâna çıkardı. Kâ'inâtın boş zannettiğimiz mahallerinin - ki vezni kâbil mâddelerden 'ârîdir- esîr ile dolu olduğu anlaşıldı. Yüz sene evvel Kant'dan öğrendiğimiz zamân ve mekân fikirleri¹⁵ bugün bütün bütün değışdi. Burada büyük

¹⁵ Mekân - Mâddî eşyânın 'aynı zamanda mevcûdiyyetlerinin tertibi. Zamân - Vakâyî'in ta'âkübünün tertibi (B.A.).

feylesof Koenigsberg'in,¹⁶ 'âlemin yaradılmasındaki maksad hakkındaki mütâla'aları arasında ve 'ilm-i mâverâ-yü't-tabî'asında söylemiş olduğu bir sözden, vaz'ına çalışdığı bir nazariyyeden de bahs etmek isterim.

Bu feylesof esîr nazariyyesini fennî ve tabî'î bir dînin esâsı olmak üzere kabûl etmiş, fa'âl ve yegâne olan esîre halk etmek kuvvetini verdiği gibi 'âtıl ve ağır olan mâddeyi hilkatin malzemesi olmak üzere göstermiştir.¹⁷

Fakat dâ'imâ taharrî eden bir zekâ bu noktaya saplanıp kalamaz. Nihâyet yine vahdet-i mevcûd felsefesinin baş döndürücü manzarası karşımıza çıkar ve kâ'inâtın [20] o tek ve büyük mu'ammâsına bizi biraz daha te'nîs eder, yakınlaştıır.

Kendi kendimize soruyoruz: Bu hafîf, latîf ve fa'âl olan esîr 'acabâ ağır ve 'âtıl olan mâdde ile nasıl mu'âmelede bulunuyor; o mâdde ki biz onu kimyâ vâsıtasıyla tahlîl ediyor ve yalnız atomlardan mürekkeb olduğunu anlıyoruz. Hâl-i hâzırdaki kimyâ-yı tahlîlî fenni bize yetmiş iki 'aded basît mâdde gösteriyor ki, bunlar ilk 'unsurlardır ve gayr-i kâbil-i tahlîldirler. Bununla berâber yine bu 'anâsırın mütekâbil olan münâsebet ve iştirâkleri, bir halîta hâlinde imtizâcları, tabî'î vasıflarının 'ayniyyeti, bunların da târîhî bir inkılâbın mahsûlleri olduğunu ve ilk atomların 'adedce ihtilâfından husûle gelen gayr-i mütevâfık bir tavazzu'un ve yekdiğerine benzemeyen ihtilâtların netîcesi bulunduğunu gösteriyor.

Gâyet ibtidâ'î olan bu atomlar hakkında -ki vezni kâbil ve fennî ma'nâsıyla 'âtıl olan mâddenin son ve gizli cüz'leridir- ba'zı evsâf zikr olunabilir. Bu atomlar [27] evvelâ ezelî, ebedî ve tagayyür kabûl etmeyen eşyâdandır. Sâniyen evsâf ve büyüklük cihetiyle her yerde birdirler. Her ne kadar son tahlîlde mu'ayyen bir cesâmet 'arz ederlerse de tabî'atları iktizâsınca taksîme kâbiliyyetleri yokdur. Şekilleri kürevî,

¹⁶ Burası yanlış tercüme edilmiştir. Aslı "Koenigsbergli büyük filozof" olacaktır (h.n.).

¹⁷ Muhyiddîn 'Arabî'nin *Fusûs*'unda da bu felsefeye tesâdüf olundu (B.A.).

‘atâlet hâssasına mâlik, tahavvûlsüz ve elastikiyyetsizdir. Hatta esîrin kendilerine nûfûzu bile mümkün değildir. Bunlardan başka bu atomların başlıca bir hâssası daha vardır ki, o da aralarında “‘alâka-i kimyeviyye” denilen bir ittihâd arzusunun vücûdudur. Bu hâssa mucibince dâ‘imâ yekdiğerinin yanına toplanır, tabî‘atın kânûnlarına tevfkân, mu‘ayyen şekillerde birtakım cisimler hâsıl ederler.

Arzın tabî‘î olan mevcûdiyyetinin şartları dâ‘iresinde bu ibtidâ‘î atomların biraraya gelmesi kimyâda gördüğümüz ‘unsurî atomların vücûdiyyetini teşkîl eder ki, bu atomların da tahlîli kâbil değildir. Kimyâyı teşkîl eden ‘unsurlar arasındaki hâssaların tehâlûfû ve bu ‘unsurların, hâl-i hâzırdaki tecrübî ‘ilimler sâyesinde bile birleşmemeleri yine ‘unsurları teşkîl eden ibtidâ‘î atomların gerek ‘adedce ve gerek vaz‘iyyetce [28] ayrı ayrı bulunmalarından ileri geliyor. Meselâ ‘uzvî ‘âlemin vücûduna medâr olan karbonun (kömür) atomu, bir zü-erba‘atü’l-vücûh (dört vecheli ya da dört satırlı cisim) şeklinde toplanmış dört ibtidâ‘î atomdan ‘ibâretir.¹⁸ [29] Bu

¹⁸ Bu satırları daha ziyâde tenvîr etmek için Langerber’in kimyâsındaki atom nazariyyesini açık bir lisânla ve hülâsaten nakl ediyoruz:

Tenâsüb-i mu‘ayyene ve izâfiyye kâ‘ideleri mâddenin terkîb-i dâhiliyyesi hakkında cereyân eden eski bir felsefenin tamâmiyle idrâk edilebilmesi için Dalton tarafından terkîb edilmiştir. Demokritos tarafından keşf olunarak Epikuros ve Lucretius tarafından kabûl edilen bu nazariyye: Tabî‘atda gerek sulb ve gerek mâyi‘ ve gerek gâz hâlinde bulunan bi’l-cümle mevâdd, atom tesmiye olunan ve göze görünmeyen birtakım zerrâtın terekkebünden ileri gelmiştir. [Ecsâm-ı basîtanın inkisâm kabûl etmeyen en son zerresi atomdur. Bu atomlardan ikisi bir araya gelirse bir molekül teşkîl eder. Şu hâlde ecsâm-ı mürekkebenin inkisâm kabûl etmeyen en son parçası yine moleküldür.] Bu gayr-ı kâbil-i rû‘yet zerrât harâret, elektrik ve sâ‘ir gibi ba‘zı kuvvetlerle müteharrikdir ki, bu kuvvetler de o cismin eczâ‘-yı cüz‘-i ferdiyyesi (ya’nî molekülleleri) arasındaki câzibe-i tabî‘iyyeden ileri gelir ve meşhûd olan kimyevî ve hikemî hâdiseleri intâc eder. İşte

bu hâdiseler bize ecsâmı 'uzvî, gayr-i 'uzvî nâmlarıyla iki muhtelif şekilde 'arz eder.

Fakat şimdiye kadar, boş ve bî-nihâye münâza'a ve münâkaşalardan başka hiçbir şey intâc etmeyen bu fâ'idesiz ma'lûmât üzerine yine Dalton, "Ecsâm-ı basîtada bulunan her bir atom, sâbit bir sıklıeti hâ'iz ve 'âdice yan yana gelmekle 'cüz'-i ferd' nâmı tahtında tamâmiyle mu'ayyen kümeler teşkîl eder" diyerek bu mütevâlî münâkaşalara ciddî ve müfid bir netice verdi.

Esâslı bir nazariyye üzerine kurulmuş olan bu da'vâ, ecsâmın terkîb-i dâhiliyyesi hakkında pek basît ve ma'kûl bir fikir hâsıl etdiği için müfid ve ma'nâlıdır.

Fî'l-vâki' eğer iki cisim arasındaki imtizâc kat'iiyen mu'ayyen atomların tevhidinden hâsıl olursa ve bu atomlardan herbirinin sıklıeti sâbit bulunursa, bedhîdir ki bir taraftan cisimler kat'î bir nisbet dâhilinde imtizâc eder, diğer taraftan bir cisim diğer bir cisimle müte'addid mürekkebler husûle getirdiği zamân birinin sıklıeti dâ'imâ 'aynı kaldığı hâlde diğerininki 1, 2, 3, 4... gibi nisbetlerle mütevâliyen tebeddül ve tezâ'ûf eder ki, buna da "tenâsüb-i izâfiyye" denir.

Dalton da'vâsı nâmıyla dahî yâd olunan bu atom nazariyyesi birtakım 'ameliyyât-ı muknî'a ile mücehhezdir. Şimdiye kadar icrâ edilen birçok fennî ve riyâzî tecrübeler bu kânûnların ecsâmın imtizâcına ne derecelerde riyâset etdiğini gösteriyor.

Bu münâsebetle Avagadro ve Amper nazariyyelerini de zikrederim.

(1) 'Âdî gâz ve buhârlar, Mariotte ve Gay-Lussec kânûnlarına tâbî'dirler. Ya'nî tamâmiyle gâz ve buhâr hâline getirilen ecsâm 'aynı hacimde bulundukça hâvî oldukları atomlar da 'adeden birbirine müsâvî olur.

(2) Mürekkeb olan gâz ve buhârlar 'aynı şerâ'it dâhilinde ve 'aynı hacimde bulundukça 'adeden müsâvî molekülleleri hâvîdirler.

Bu esâs da'vâsı şu sûretle bir düstûr şekline girebilir:

"Tamâmiyle gâz hâlinde bulunan tekmi'l cisimler, 'aynı hacimde bulundukça 'aynı 'adedde molekülleleri hâ'iz olurlar". Evvelce söylediğimiz üzere ecsâm-ı basîtaya mütesâvî moleküllerden teşekkül etmiş nazariyla bakılabileceğinden, 'umûmiyyet üzere 'âdî bir molekül iki atomu hâ'iz bulunur (B.A.).

terakkîlerden ve keşiflerden sonra 1896¹⁹ senesinde Mendeleieff ve Lothar Meyer tarafından keşf olunan kimyevî ‘unsurlar arasındaki “mevkûtiyyet kânûnu” –ki bi’l-âhire tabî’î olan ‘ilimlerdeki “usûl” tamâmiyle bu kânûna istinâd etdi- Gustave Wendt tarafından daha [30] ziyâde tevsî’ ve teşmîl edilerek tekâmül nazariyyesine esâs ittihâz edildi. Çünkü görünüyordu, mevcûd ‘unsurlar dâ’imâ inkişâf ve tezâyüd ediyorlardı. Çünkü târîhî devirler araştırılırsa ancak altı basît ‘unsur bulunuyor ve diğerlerinin sonradan husûle geldikleri anlaşılıyordu. [31] O hâlde hâtıra gelmez mi ki: Bu altı basît ‘unsur da bir tek ve ibtidâ’î ‘unsurdan husûle gelmiştir?...

Bu düşünce tamâmiyle vâridir. Hattâ Crookes *Genésé des éléments* nâmındaki kitâbında bu ibtidâ’î ve nazarî mâddeye “‘unsur-ı evvel” ma’nâsına gelen “protyle” ismini vermiştir. Bu ‘unsurun tecrübe ile zâhire ihrâcı ve irâ’esi zamâna mütevakıftır. Bir gün gelip bu arzu da husûl bulursa, artık topraktan altın yapmak için uğraşan simyâcılarının muvaffakiyyetleri ‘âleme i’lân olunacak ve sâ’ir mâddelerin sür’atle altın ve gümüşe tahavvülleri kolaylaşacaktır.

Şimdilik bundan sarf-ı nazar olunur da mes’elenin tabî’î olan şekline ‘avdet edilirse, önümüze daha mühim ve müdhîş bir su’âl çıkar ki, o da şudur:

Bu ilk ‘unsurun esîr ile münâsebeti ne suretledir [32] ve nedir?... Bunlar arasında bir ayrılık var mıdır?... Ya’nî cevherleri başka başka ve mütezâdd mıdır? Yoksa mâddeyi de esîr mi doğurdu?...²⁰

¹⁹ Asıl metinde 1869’dur (h.n.).

²⁰ Mâdde ile esîrin mukâyesesi (Bir nazariyye) :

Esîr, müteharrik ve fa’âl bir cevher-i gayr-i mâddî.

Esîrde ihtizâz kâbiliyeti vardır.

Esîrin hâssaları: Elektrik, ziyâ, harâret, mıknatısıyyet.

Mâdde, âtl ve müte’addî cevher-i mâddî.

Mâddede ‘atâlet hâssası vardır.

Mâddenin hâssaları: ‘Atâletden başka, sıklet, kimyevî münâsebetler.

Bu büyük su'âle cevâb olmak üzere şimdiye kadar birçok hikmet nazariyyeleri serd olunmuştur. Kimyânın atomlara dâ'ir muhtelif nazariyyeleri henüz bu mütecessis fikirleri teskîn ve tatmîn edecek bir mükemmeliyyet 'arz edemediği gibi, fikrimce, benden evvel burada konferans veren [33] muhterem mu'allimin fezâ dâhilinde hareketin husûlüne dâ'ir pek ma'nâ-dâr olan nazariyyeleri dahi, üzerine istinâd edilebilir bir delil olamaz. Hattâ kendileri de bunu i'tirâf ediyorlardı. Fennî bir dînin esâsını teşkîl edecek olan ba'zı cesûrca iddi'âlar ve nazariyyeler vardır ki, onlar herkesin 'indî olan hükümlerine ve tahsillerinin derecesine göre şâyân-ı kabûl ve i'timâd 'add olunurlar. İşte bu nazariyye de onlardan birisidir. Binâ'en-'aleyh son defa olarak karşımıza çıkan su'âle verilmesi lâzım gelen cevâb, henüz tabî'ata dâ'ir olan bilgilerimizin hudûdu hâricinde bulunuyor.

Fakat atom 'unsuruna dâ'ir olan bu tedkîklerimizi geriye doğru ilerletmekden sarf-ı nazar ederek nazarımızı mütekâbil cihete teveccüh eder ve 'umûmî olan inkılâb ve tahavvülün târîhini mütâla'a edecek olursak, son otuz sene zarfında tabî'atı tanımak husûsundaki terakkîmizi görürüz. Ve bu cihetde de hiç beklenilmeyen vâsi' bir sâha meydâna çıkar. Henüz kırk elli sene evvel tabî'î bilgilerimiz hudûdu hâricinde 'add olunan bu sâhada şimdi birçok [34] vukûf mâlikâneleri elde edilmiş ve birçok mu'ammalar pek vâzih, pek göz kamaşdırıcı bir sûretde hall olunmuştur.

Beşerin zekâsına 'â'id bütün bu terakkî ve mazhariyyetlerin fevkinde diğer bir mazhariyyet daha vardır

Esîrin cevheri: Kuvvet, elastikiyyet ve lâ-yetenâhiyyet, atomdan müteşekkil olmamak.

Esîr hâlikdir ve mütemâdiyen vazîfesinde devâm eder.

Esîr fezâdır.

Mâddenin cevheri: Mahdûdiyyet, gayr-ı elastikiyyet ve atomlardan müteşekkil olmak.

Mâdde mahlûkdur.

Mâdde, bu fezânın kısmen tekâsûfüdür.

ki o da tekâmül nazariyyesinin keşfidir. Aşağı yukarı bir 'asır evvel şâ'ir Goethe tarafından sezilen bu nazariyye on dokuzuncu 'asır bidâyetinde Lamarck tarafından fennî bir ifâde şekline konulmuş ve kırk üç sene evvel²¹ Charles Darwin tarafından bir nazariyye olarak te'sîs edilmiştir. Darwin'in bu nazariyyesi Lamarck'ın verâset ve muhîte tevâfuk (*adaptation*) kâ'ideleri arasındaki karşılıklı te'sîrât nazariyyesini ikmâl etmiş, bu husûsdaki boşluğu doldurmuştur.²² [35]

Şimdi gâyet kat'î sûretde biliyoruz ki 'uzvî 'âlem, arzımızda birtakım esâs kânûnları altında ve mütemâdî bir sûretde husûl bulmuş, tıbkı Lyell'in 1830 târihinde gayr-i 'uzvî 'âlem hakkında beyân etmiş olduğu tarzda cereyân etmiştir.

Yine biliyoruz ki, muhtelif ve müte'addid hayvân cinsleri ve nebâtlar, hepsi de 'aynı bir tek hayvânın yavruları ve yine bir tek kütüğün dallarıdır. Hatta insânlar da bu yavru cinslerden biri ve en tazesî, en müterakkîsî, en mükemmeli bulunuyor ki, merbût olduğu ilk kütük "zâtü'l-fıkâralar" kütüğüdür.

Tekâmüle 'â'id birçok tabî'î ve yekdiğerine merbût sâbit kânûnlar vardır ki, onlar ta'kîb olunursa bir mütefekkirin zekâsı, hilkat denilen pek ibtidâ'î bir hâlin mübhem ve gürültülü vak'alarından başlayarak zamânımıza kadar gelebilir. En evvel, nihâyetsiz olan fezâ içinde elastikî, dâ'imâ mütehavvil ve sayılması kâbil olmayan gizli, ya'nî görünmez cüz'lerden müteşekkîl, mütecânîs ve kendi arasında mâddenin atomları [36] serpili olan esîrden başka hiçbir şey mevcûd değildi. Hattâ belki bu atomlar da yine esîrin tekâsûf etmiş mühtezz cüz'lerinden 'ibâret bulunuyorlardı. Bir zamân oldu ki bu ibtidâ'î atomlar mu'ayyen mikdârda bir araya

²¹ Konferansın verildiği târihe nazaran.

²² Anaximandros nâmında Yanyalı bir feylesof bunu tâ altıncı 'asırda, ya'nî 'İsâ'nın vürûdundan daha evvel iddi'â etmiş, ilk hayvâncıkların suda husûle gelerek yavaş yavaş tekâmül etdiklerini ve insânın tebdîl-i şekl etmiş bir balık olduğunu söylemiştir. Muhyiddîn 'Arabî'nin de nesnâsın 'alâ-târîkî'l-kâmil insân olduğuna dâ'ir bir sözü mevcûddur (B.A).

toplandılar ve bizim mâdde dediğimiz tabî'atın ma'cûnunu teşkîl etdiler. Kant'ın ve Laplace'ın "sehâb-ı muzî"²³ nazariyyesi mûcibince dönmeye başlayan kürelerin hepsi bu ibtidâ'î ve mühtezz bulutdan (biraz evvel zikr etdiğimiz ma'cûn) ayrılmışdır. Bizim Güneşimiz işte bu milyonlarca kürelerden biridir ki, "merkezden hârice doğru atan" bir kuvvetin te'sîri altında kendisinden kopan seyyârelerle birlikde "Şems Manzûmesi"ni teşkîl eder. Arz'ımıza gelince, bu küçük ve kâ'inâta nazaran pek ma'nâsız seyyâre dahî bütün hayâtını Güneş'in ziyâsına medyûndur. İşte bidâyeten havâ-yı nesîmîden 'ârî bulunan küremiz uzun bir müddet sonra soğumaya başladı. [37]

O dereceye geldi ki yavaş yavaş sertleşmeye başlayan kabuğu üzerinde damla damla sular terâküm ve tekâsûf etdi. Bu hâl, 'uzvî hayâtın husûl bulması için icâb eden şartların birincisi idi. Mûte'âkiben "müvellid-i 'uzviyyât" olan karbon zerrelere yan yana gelmeye ve pıhtılaşmış bir hâlde bazı mâddeler teşkîl etmeğe başladılar. O esnâda husûle gelen bu mâddelerden biri nasılsa kendi ferdî hayâtına muktezî cesâmeti aşiverdi. Ve mecbûren iki müsâvî kısma bölündü. Her iki kısım irice birer mevcûdiyyet hâlinde verâsetin zebûnu olarak 'uzvî hayâtın ilk 'unsurunu teşkîl etdi.²⁴ Bu, daha bir plazma idi. Zamân geçerek bunun, bu mütecânîs "mâdde"nin

²³ 'Âlemlerin teşkîli bahsinde mevâdd-ı ibtidâ'îyye olarak muzî birçok zerrât-ı mâddiyyenin fezâ dâhilinde saçılmış bir halde bulundukları tekmîl tabî'at 'âlimlerinin taht-ı tasdikindedir. Şu kadar ki hakîm Newton bunları biraraya toplayarak 'âlemleri teşkîl eden ve yekdiğeri etrâfında döndüren bir kudret-i rahmâniyyeye kâ'il olmuş fakat Laplace bu kudretin de 'umûmî bir kânûn-ı tabî'iden başka bir şey olmadığını isbât etmiştir. Bunun tafsîlâtına girişilecek olursa, Güneş'in sûret-i teşkîli ve Arz'ın bir kılgılcım hâlinde ondan kopması ve yavaş yavaş soğuyarak kısr bağlaması mes'elelerine kadar gideriz (B.A.).

²⁴ Tezerrür usûlüyle tenâsül.

de ortasında [38] bir tekâsûf husûle geldi. Bu da bir çekirdek²⁵ idi ki protoplazmayı tamamladı ve hüceyreye vücûd verdi.

Bundan sonra "vahîdü'l-hücre" denilen birçok 'uzvî mevcûdların uzun müddet Arz'ımızda ikâmetlerini görüyoruz: En 'âdî nescler (Histones) ve "kesîrû'l-hücre" olan diğer birçok nebâtlar ve hayvânlar bu nesclerin "hep bir arada yaşama"²⁶ kâ'idesine tab'an yan yana gelmiş tekâmülî bir şeklinden başka bir şey değildir.

Asıllara 'â'id üç büyük ve tecrübî fenn sâyesinde²⁷ bu "kesîrû'l-hüceyrât" olan ilk 'uzvî mâdde, bizi en ibtidâ'î ve hücrevî hayvânların en basitlerinden²⁸ insâna kadar sevk eder. Nebâtların en 'âdisinin kökünde tıbkı bu ibtidâ'î hayvânlarda olduğu gibi basît bir hazım âleti ve isfencî 'uzuvlar bulunur. Tekmîl vücûdları yuvarlak bir mi'deden 'ibâretdir ki, bu mi'de kalınca bir perde [39] ile ikiye ayrılır. Bunlar iki muhtelif ceybden, iki muhtelif hücreden başka bir şey değildir. Bu hâl 'âdî ve basît bir nesc şeklinden başlayarak "metazoar"larda da göze çarpar ki "nâ'ime" ve "şu'â'yye"lerden tutunuz da insâna kadar müşterekdir. "Didân"ın ve en 'âdî kurdların tekemmülleri ta'kîb edilecek olursa görüldür ki, bunlar bi'l-cümle hayvânlara esâs olmuşlar ve dört mühim sınıfın, ya'nî "nebâtiyye"lerin, "nâ'ime"lerin, "mafsalî"lerin ve "zâtü'l-fıkara" olanların esâsını teşkîl etmişlerdir. Bunlardan sonuncular insâna menşe' olmuş ve "mebhas-ı cenîn" ile "teşrîh-i tavsîfî" fennlerinin bütün husûsiyyetini vücûda getirmişlerdir. Bu teşekkülâtı biraz daha yakından ta'kîb etmek lâzım gelirse, "zâtü'l-fıkara" olan hayvânlar en evvel gâyet basît bir sûretde ve suda husûle gelmişler, bûfâ balığı vesâ'ire gibi şekillerden başlayarak "zü'l-ma'âşeyn" ve müte'âkiben helezonlar şekline girmişlerdir. Bunlardan zâhifelerin ilkleri teşekkül etdi. Uzun bir müddet geçtikten

²⁵ Nevât.

²⁶ Cénobie.

²⁷ Müstehâse 'ilmi, teşrîh-i hayvânât 'ilmi, ontojeni 'ilmi.

²⁸ Metazoarlar, hayvânât-ı ibtidâ'yye.

sonra "trias"²⁹ devresi hulûl etmiştir ki, bu devir [40] esnâsında bir taraftan kuşların, diğer taraftan memeli hayvânların numûneleri görölmeğe başlıyor.

İnsân "zü'l-fıkara" sınıfının memeli kısmından bir hayvândır. En 'âdî bir mukâyese insân ile maymun arasındaki sıkı münâsebeti ve şekil birliğini irâ'e eder. Bu münâsebetlerin büyük bir kısmı esâsen memeliler arasında da müşterektir. Günden güne daha ziyâde tabî'atın bu gibi 'uzvî cüz'leri arasına nüfûz eden "teşrih" ve "mukâyese-i teşrih" fennleri bize isbât ediyor ki, insân ile insâna benzeyen hayvânlar³⁰ arasındaki şekil ihtilâfı yine bu hayvânlarla sâ'ir maymunlar arasındaki ihtilâfdan daha ehemmiyetsiz ve daha cüz'îdir.

Huxley'in farkına vardığı bu hâl pek mühimdir. İşte bu sûretle insân neslinin menşe'i ve mes'elelerin mes'elesi hükmünde olan "insânın tabî'atındaki mevki'i" hakkında fennî bir cevâb tedâriki kolaylaşıyor:

İnsân, hayvânât silsilesi arasından memelilerin en [41] müterakkîsi olan ve şimdi nesli munkarız bulunan "pithécoïd"lerden azma bir mahlûkdur. "'İlm-i tenâsül-i beşer" de sarâhaten bunu gösteriyor. Ve netîce olarak anlaşılıyor ki hayvânât-ı fıkariyyenin en geç inkişâf edeni, fakat en 'âlî tekâmül eseri göstereni insândır.

Fennin bize hazırlamış olduğu şu netîcenin ehemmiyeti âşikârdır. Seneden seneye dahâ ziyâde inkişâf etmekte olan bu hakîkati inkâr etmek ve kabûl etmemek için insânın pek câhil olması lâzım gelir. Şurada burada ba'zı ihtiyâr mütefenninlerin ve eski tabî'at 'âlimlerinin bu nazariyyeyi inkâr ettikleri, yâhûd da henüz tecrübelerimizdeki ve vesikalarımızdaki noksândan şikâyet etdikleri işitiliyor. Hattâ bu şikâyet Moskova "Antropoloji" Kongresi'nde meşhûr bir Alman naturalisti tarafından da der-miyân edildi. Zannederiz ki "mebhas-ı hayât"daki vesâ'ir 'ulûm-ı tabî'iyye şu'belerindeki şaşırtıcı terakkîler bu naturaliste yabancı

²⁹ Ârâzî-yi sâniyyeden.

³⁰ Goril, şempanze, orangutan.

kalmışlardır. Hâl-i hâzırdaki tekmîl tabîî 'ilimler, ya'nî hayvânât, nebâtât, teşrîh, fizyoloji, antropoloji... hâsılı [42] hepsi bu nazariyyeyi kabûl etmişler, hatta birçok mebhaslarını bu esâs üzerine binâ eylemişlerdir.

Kezâlik, vahdet-i mevcûd esâsı üzerine istinâd eden bu tekâmül kânûnu, hikmet-i tabî'yyeye 'â'id birçok hâdiseleri tenvîr ettiği gibi yine bu hâdisâtın tetimmelerinden olan rûhî hayâta dâ'ir ba'zı mes'elelerin de îzâh edilebilmesine çâre buldu. Buradaki "rûhî hayât" söztünden müstesnâ bir ma'nâ anlaşılmalıdır. Rûhî hayât ile mâddî hayât beyninde hiçbir fark yoktur. 'İbâremizin bu sûretle tertib edilmesi daha kolayca anlatılabilmek maksadına mübtenîdir. Cismimiz nasıl derece derece tekâmül ederek zâtü'l-fıkara olan hayvânların en mükemmeli teşkîl etmiş ise rûhumuz da 'aynı bu cismin îcâbı olarak tedricen ve mütenâsiben terakkî eylemiştir. Çünkü rûh dediğimiz şey dimâğımızın vazîfesidir. Ve dimâğ ile mütenâsiben mükemmel olması zarûrîdir. Bu fikri daha ziyâde îzâh edebilmek için rûh: "Hislerimizin, fikirlerimizin ve irâdelerimizin hulâsasıdır" ta'rîfi de kabûl olunabilir. Ve bu ta'rîf nâkıs olsa da yanlış olmaz. [43] Çünkü hürde-bînler vâsıtasıyla dimâğ üzerinde icrâ edilen tedkîkler netîcesinde bu hâssaların ilk ve guddevî âletleri sâbit olmuştur. Gerek târih-i 'ilm-i mükevvenât gerekse fenn-i mukâyese-i teşrîh bize, rûhun makarrı ve tefekkürün menba'ı olan bu 'uzvumuzun, ya'nî dimâğın milyonlarca sene tedricî bir tekemmül netîcesinde tekmîl hayvânâtın dimâğlarına, hatta zâtü'l-fıkara olanlarınınunkine bile tefevvuk ettiğini gösteriyor. Kezâlik 'ilm-i ahvâl-i rûhun rûhların mukâyasesi bahsi isbât ediyor ki, dimâğın bu tekemmülü nisbetinde, vazîfesi, ya'nî rûh da 'aynı sûretle terakkî ve tekemmül etmiştir. Bu saydığımız 'ilimler bize bir şey daha isbât eder ki, o da rûh eserinin, en 'âdî hayvânlarda, hatta tek hücrelilerde, nak'îyyelerde bile kendini göstermesidir. Benim gibi, uzun seneler bu ibtidâî hayvâncıkların hayâtı hakkında tedkîkler icrâ eden her tabî'at 'âlimi, müsbet bir sûretde kâni' olur ki onların da bir rûhu mevcûddur. Ve hücrevî olan bu rûh, birtakım hislerin,

fikirlerin ve irâdelerin muhassalasıdır. İşte insânlardaki hiss ve tefekkür hâssaları, [44] irâde kudreti³¹ bu ibtidâ'î hayvânlardaki 'aynı hâssaların tedricen tekâmül ve inkişâf etmiş birer şeklinden başka bir şey değildir, hatta bu rûh hâssasına, gâyet ibtidâ'î ve ırsî bir sûrette ve "hareket-i bizâtihi" şeklinde yumurtada bile tesâdüf olunmaktadır.³² [45]

31 Buradaki irâdeden maksad, hayâtın icâbından olan bir irâdedir, irâde-i cüz'iyeye değildir.

32 Bu bahsin daha ziyâde anlaşılabilmesi için yakında neşr edilecek olan *Mufasssal Psikoloji*'den şu bahsi almayı muvâfık bulduk:

'Umumiyyet-i Rûh

Dikkatle mütâla'a edecek olursak hayvânâtta gördüğümüz bu üç hâssayı, en 'âdî mâtde-i hayâtiyyede hattâ mâtde-i musavvere-i ulâ dediğimiz protoplazmada bile olanca vuzûhuyla, fakat tabî'î pek ibtidâ'î bir sûrette buluruz:

Protoplazma tazyîki hiss ettiği cihetle hâfızaya, uzanıp kısılması, neşv ü nemâ bulması cihetiyle de harekete mâlikdir. Bununla berâber bu en küçük efrâd-ı hayâtiyyenin sâhib-i vicdân olduğuna, ya'nî bütün ef'âlinin kendisi tarafından idrâk ve tefekkür olduğuna zâhib olduğumuz zannedilmesin. Fakat kim bilir. Fenn daha o kadar terakkî etmemiş ki... [45]

Bu mütâla'âtı nebâtâta tatbîk edersek daha yüksek ba'zı havâss nazar-ı dikkatimizi celb eder. Ziyâ ve mevâdd-ı arziyyeden müte'essir olurlar: "Hassâsiyyet"; üzerlerindeki yara ve nişâneleri muhâfaza ederler: "Hâfıza"; Güneşe dönerler, kökleri mevâdd-ı gıdâ'iyenin bulunduğu cihete doğru gider, çiçekleri açılır, kapanır, meyveleri inficâr eder: "Hareket". İşte bunlar psikoloji ya'nî 'ilm-i 'ahvâl-i rûhun nebâtât nezdinde fizyolojik bir taslağıdır.

Tamâmiyle hayvânât gibi 'aynı cedden, protoplazmadan tevellüd eden nebâtât, büyümek husûsunda onlara müsâvî değildir. Çünkü kendine lâzım olan mevâdd-ı gıdâ'iyeyi toprakda bulduğu cihetle oraya tesebbüt eder. Ve bu, bir fizyolojik 'âdetdir ki bi'l-âhire tabî'at hükmüne geçmiştir. Mevcûdiyyetinin şerâ'itini ikmâl etdikden sonra daha ziyâde büyümek isteyen hiçbir nebât görülüyor. Demek ki onlarda da az çok düşünen bir hâssa vardır.

Hakîkî ve fennî bir ‘ilm-i rûh, gayr-i mâddî ve ayrı bir rûhun vasıflarını, vazîfelerini, hatta böyle hayâlî bir rûhun fânî ‘add olunan vücûd ile ittihâd ve münâsebetini değil, belki rûha ‘â’id ‘uzuvlarımızın mâhiyyetini, onların mukâyesesini, vazîfelerini tedkîk eder. Çünkü ‘ilm-i rûh (psikoloji) ‘ilm-i vezâ’ifü’l-a’zânın, ya’nî fizyolojinin bir şu’besi, ‘uzviyyetin bir hayât demek olan fa’âliyyetinin nazariyyesidir. Hatta denebilir ki şimdiki fizyoloji [46] ve ‘ilmü’l-emrâz ile istikbâlin fizyolojisi ve emrâz-ı dimâğiyye bahisleri nihâyet kendilerine medâr-ı iştigâl olmak üzere ancak hüceyreleri bulacaklar ve dâ’imâ onlarla uğraşacaklardır. Böyle bir fizyolojinin bize ‘arz etmekde olduğu ve edeceği neticeler pek ehemmiyetlidir. Çünkü hücrevî olan bir fizyoloji bize ‘uzvî hayâtın en ‘âdî, en basît mevcûdlarında, hatta vahîdü’l-hücre olan hayvânlarla [47] nakî’iyye ve şu’â’iyyelerde bile birçok şâyân-ı hayret hâdiseler gösterir: Mu’allim Max Verworn, *Études psycho-physiologiques sur les Protistes* nâmındaki kitâbında bu husûsda pek hârikalı numûneler ibrâz etmiştir.

Vahîdü’l-hücre olanlarda mer’î olan bu rûha ‘â’id fa’âliyyet ve başlıca taharrûş, hassâsiyyet, hareket gibi hâdiseler tamâmiyle, hatta daha mükemmel olarak kesîrû’l-hüceyrât olanlarda da mevcûddur. Bunların hayât ve rûhu kendi vücûdlarını teşkîl eden hüceyrelerin ayrı ayrı hayât ve

---

Hayvânât ise, bi’l-’akis netice-i teşekkülâtı olarak gıdâsını bir yerden alamadığından gezib dolaşmağa mecbûr olmuş ve bunun için nebâtâtdan ayrılmıştır. İşte onun vücûdundaki a’zâ-yı hareket ve a’zâ-yı hiss ve bi’l-hâssa cümle-i ‘asabiyye vücûd bulmuş ve sâhibini muhîtiyle münâsebetde bulunduracak bir “‘uzv-ı merkezî” teşekkül etmiştir. Bu a’zâ-yı mûte’addide bir kere teşekkül etdikden sonra artık günden güne tekemmüle başlamış ve “kâ’ide-i ihtiyâc”ı ta’kîb ederek hayvânâtın en mükemmelleri hâsıl olmuş ve bi’l-âhire ‘uzv-ı merkezînin de dimâğ şekline girmesiyle birtakım havâss-ı vicdâniyye husûle gelerek artık protoplazmada karışık ve ibtidâ’î bir hâlde bulunan havâss-ı sülse tamâmiyle kesb-i vuzûh ve mükemmeliyyet etmiştir (B.A.). [46]

rûhlarının mecmû'ı, hülâsasıdır. Vâkı'a "metazoar"larda, isfencî hayvâncıklarda, poliplerde, nebâtlarda rûha mahsûs, husûsî bir 'uzuv mevcûd değildir. Rûhlarına 'â'id olan fa'âliyyete, vücûdlarını teşkil eden hücrelerden her biri ayrı ayrı iştirâk eder. Yalnız 'âlî hayvânlarda buna mahsûs bir 'uzuv mevcûddur. 'Âdetâ "taksîm-i a'mâl" kâ'idesine tevfiikân bu 'uzvun da birtakım şu'beleri ve mu'âvinleri vardır. Birçok hiss âletleri, hareket âletleri ve bunların ortasında merkez ve nâzım vazîfesini îfâ eden 'asabî guddeler mevcûddur. [48] Hayvânların vücûdca terakkîleri nisbetinde bu 'uzuvlarında terakkî ve tekâmül husûle gelmiş ve bir merkez-i 'asabî etrâfında -ki bu merkez ensâc-ı guddeviyyeden müteşekkil dimağdır- son derece mütekâmil elyâf ve a'sâb, sâhibini her türlü hiss ve harekete müsta'id şâyân-ı hayret bir hâle getirmiştir.

İşte ancak bu derece müterakkî hayvânların nezdindedir ki biz merkez-i 'asabînin en kat'î ve mütekâmil fa'âliyyetini görüyoruz ve buna "vicdân" tesmiyye ediyoruz.³³ 'Asabî olan fa'âliyyetlerin en yükseği 'add olunan bu dimağî vazîfe, şimdiye kadar esrârlı bir hâdis, gayr-i mâddî bir mevcûdiyyetin, ya'nî rûhun bir delîli olarak irâ'e olunuyor, bu husûsda 'umûmiyyetle mürâca'at edilecek hiçbir 'ilim merci'i bulunamayarak, "Allah bilir!" deniyordu. Hatta Berlin fizyoloji mu'allimlerinden birisi beşerin bilgilerine ve bunların hudûsuna dâ'ir vermiş olduğu bir nutukda böyle söylemişti. Bu [49] söz 'aynı meslekte olanlara uzun müddet esâs teşkil etdi. Tâli'in ne garîb cilvesidir ki, Berlin Fenn Akademisi a'zâsından bir zât bundan yirmi sene evvel irâd etmiş olduğu bir nutukda vicdânın, idrâki mümkünsüz bir harika olduğunu ve vukûf için üzerinden atlanamaz mâni'a teşkil eylediğini iddi'â etdi. Bu iddi'â bi'l-âhire, 'asrımızın 'ilm-i ilâhiyyât 'âlimi

³³ Doktor Paul du Bois, vicdânı şöyle ta'rîf ediyor: "Vicdân" her şahsın dimağında bir müddet-i muvakkate için mevcûd i'tikâdâtın hey'et-i mecmû'asıdır ki, onun bütün hayât ve harekâtına bir rehber olur (B.A.).

Friedrich Strauss tarafından bi-hakkın reddedilmiştir. Bu zât gerek eski ve gerek yeni i'tikâdı pek iyi ve vâzih bir sûretde tanıdığı için tamâmiyle anlamıştır ki, insânın rûha 'â'id olan her türlü fa'âliyyeti, hatta vicdânı, 'ayrı menba'ın, ya'nî merkez-i 'asabının bir vazîfesidir. Vahdet-i mevcûd i'tikâdı da bunun böyle kabûl edilmesini tervîc eder. Fakat 'ilme dâ'imâ kasîru'l-basar olarak nazar eden bu Fenn Akademisi a'zâsı bu hakîkati idrâk edememiş ve a'sâba 'â'id bir mes'eleyi de tabîatın "mâddenin menşe'i, mâtde ve kuvvet" gibi büyük ve muğlak mes'eleleri, mu'ammâları arasına karışdırmak istemiştir.

Fakat epeyce bir müddet oluyor ki bu mes'eleler kâ'inâtın [50] mu'ammâları arasından çıkmış, dimâğ ve a'sâbımıza 'â'id bir vazîfe olan vicdânın da mâtde kânûnuna tâbî'yyeti tezâhür etmiştir. Eğer mâtde ve kuvvet hakkındaki ibtidâ'î ve esâsî bilgilere vukûf kesb edersek bunu daha iyi anlar ve mâtdeden 'ibâret olan vücûd ve dimâğımızın nasıl olup da hissettiğini, arzu ettiğini, düşündüğünü öğreniriz. Vicdân, 'âlî olan hayvânlardaki hiss ve irâde kuvvetlerine mu'âdil bir kuvvetdir ki, guddevî hüceyrelerin - kendi plazmalarındaki kimyevî ve hikemî te'sîrler tahtında - icrâ etdikleri mihânîkî hareketlerden husûle gelir. Bundan mâ'adâ birtakım mukâyese usûlleriyle vicdânın, hatta muhâkeme kuvvetinin yalnız insânlara mahsûs olmadığı da ta'ayyün etmiştir. Bu hâssalara 'âlî hayvânların ekserinde hatta "mafsaliyye"lerde bile tesâdüf olunmaktadır.

Şu kadar ki tekâmülün, diğerlerine nazaran daha yüksek bir haddine vâsıl olmuş bulunan insânın 'aklı ve vicdânı şübhesiz daha yüksek ve daha mükemmel olacaktır.

"Mukâyese-i vezâ'ifu'l-a'zâ" 'ilminin bize irâ'e ettiği [51] gerek bu ve gerek daha sâ'ir netîcelerden sonra 'ilm-i ahvâl-i rûh dediğimiz kısmın yeni ve kat'î bir temele istinâd etmesi lâzımdır ki, o temel de ancak "vahdet-i mevcûd" felsefesi olabilir. Binâ'en-'aleyh eskiden beri sürüklenmekte olan esrârlı bir rûh mes'elesiyle senâ'iyet-i mevcûd felsefesinin artık tamâmiyle yıkılması îcâb eder. Bu tarîklere nazaran

insânın ve -bi'l-âhire mecbûren 'ilâve olunduğu veçhile- 'âlî hayvânların rûhu, gayr-i mâddî ve latîf bir cevherdir ki, esnâyı hayâtda vücûdlarını idâre eder ve ölürken kaçır gider. Gâyet meşhûr bir piyano misâli, bu mes'eleyi pek güzel izâh ediyor. Bu misâlde rûh, bir piyanisttir. Bu piyanist vücûd denilen piyanoyu çalar, işidilen âhenk hayâtdır. Fakat parça bitince piyanistin kendi işine gitdiği gibi rûh da öbür dünyâya gider.

Yine bu tarıklere nazaran, lâ-yemût olan bu rûh, bize tevdî edilmiş gayr-i mâddî bir mevcûddur, fakat ancak mâddî bir sûretde kendini gösterebilir, 'âdetâ latîf ve taksîmi kâbil olmayan ba'zı şeyler gibi, hava gibi, gâz [52] gibi, daha doğrusu bugünkü hikmet-i tabî'iyyenin kabûl ettiği, sâf, fa'âl, gâyet hafif olan esîr gibi...

Bundan başka birçok vahşîlerin, hatta 'ale'l-ekser dînsiz geçinen birçok medenî kavimlerin husûsî hâllerine dikkat edilecek olursa onların da 'asırlardan beri, Allah ve "ervâh!" fikirleriyle ünsiyyet peydâ etmiş oldukları görülür. Mes'eleyi daha ziyâde ta'mîk edersek hâl-i hâzırda birtakım ispritizmacıların celb etdikleri rûhlardan ve bunların gayr-i mâddî değil, belki görünmesi mümkün olmayan gâzlardan müteşekkil olduklarından bahs olunduğunu işidiriz.

Fakat 'umûmî bir mütâla'a bize gösterir ki gayr-i mâddî bir mevcûdu idrâk etmek bizim için asla mümkün değildir. Goethe'nin pek eskiden, vâzıhan beyân etmiş olduğu gibi mâddesiz rûh ve rûhsuz mâdde mevcûd olamaz.

Lâ-yemût olmak mes'elesine gelince, bunun da muhtelif tarzda telakkileri vardır. Vahdet-i mevcûd mesleği lâ-yemût olmağı kat'iyyen reddeder. Ma'mâfih bu da esâs nokta-i nazarından doğru bir şey değildir: Mes'eleye gâyet fennî bir nazarla bakılacak [53] olursa bu ta'bîre, ya'nî lâ-yemût ta'bîrine münâsib bir mahall, bir tatbîk mahalli bulmak kolaylaşır. Çünkü fennen mâdde de, kuvvet de ayrı ayrı lâ-yemûtlardır. Gerek dimâğımızın en küçük zerresi, gerek rûhumuz dediğimiz kuvvetin en cüz'î bir kısmı mahv olmak tehlikesinden uzaktır. Şu kadar ki öldüğümüz zamân şahsî

olan şeklimiz mahv olur, bu şekil altında fa'âliyyetini icrâ eden "mâdde-i 'asabiyye", ya'nî rûhumuz, vücûdumuzu teşkîl eden cüz'lerle berâber ayrılır, dağılır, başka yerlere gider, o cüz'lerden teşekkül edecek olan başka mevcûdların fa'âliyyetini teşkîl eder yâhûd zâhirî olan şeklini değiştirir, başka türlü bir harekete inkılâb eder.

"Büyük kayser öldü, çamura inkılâb etdi. O çamur, bugün cenûb rüzgârına karşı bir duvarın deliğini kapatıyor. Vaktiyle bütün 'âlemi titreten bir kahraman bugün 'âdî bir duvarı rüzgârdan ve yağmurdan muhâfaza ediyor." Bir manzûmeden.³⁴ [54]

Bununla beraber şahsî bir bekâ tasavvuru doğru ve fennî bir esâs olamaz. Bununla berâber, 'umûmî olan bu 'itikâd hâlâ devâm edib gidiyor. Buna sebep olmak üzere "'atâlet" hâssasını gösterebiliriz. Çünkü bu hâssa, tabî'atın sâ'ir eczâ'sı üzerinde icrâ etmekte olduğu te'sîri dimâğın guddevî hüceyrâtı arasında da icrâ eder.³⁵ [55]

³⁴ Ez cemâdî mordem o nâmî şodem
Vez nemâ mordem zi hayvân ser zedem
Mordem ez hayvânî yo âdem şodem
Pes çi tersem key zi morden kem şodem
Hamle-i dîger bemîrem ez beşer
Tâ ber ârem ez melâik bâl o per
Bâr-i dîger ez melek perrân şevem
Ânçi ender vehm nâyed ân şevem
Pes 'adem gerdem 'adem çûn erganûn
Guyedem innâ ileyhi râci'ûn

(Mevlânâ Celâleddîn)

³⁵ Bu hâssa ('atâlet hâssası) taşda, demirde, suda ve fezâ-yı nâ-mütenâhî içinde nâ-ma'lûm bir mebd'e'den beri hareket etmekte olan ecrâm ve 'avâlimde görüldüğü kadar, o mevâdd ve ecrâmın îcâbât-ı tabî'iyyesinden bulunan ba'zı gayr-i mâddî hâlâtda da nazar-ı tefekküre çarpar ve tekmîl mahlûkâtta olduğu gibi insânlarda da bir def'a yapılmış olan bir hareketin ile'l-ebed tekerrürüne sâ'î bir isti'dâd vardır. Psikoloji mütehassısları buna, bu isti'dâda "'âdet" derler... Ve 'âdet tecelliyyât-ı ıztırâriyyesinde daha ziyâde îlerlemeğe mâ'ildir. Hatta irsen evlâda intikâl eder; o

Gâyet eski ve esâsa 'â'id birtakım fikirler vardır ki nesilden nesile intikâl ede ede cibillî bir hâle gelmişler ve beşerin dimâğında yer bırakmışlardır. Bî'l-hâssa bu fikirler daha çocuklukda inkişâf edecek olursa artık dimâğda reddî mümkünsüz bir hâle girerler. Hele ba'zı kimselerde irsî olan bu kâbil i'tikâdlar o kadar köklenmiş ve kuvvetlenmiştir ki sâhiblerini, tabî'atı fennî ve ma'kûl bir tarzda tanımaktan uzaklaştırmak, her şey'i, her tabî'î hâdiseyi esrârlı bir manto ile, hayâl ve esâtîr mantosuyla örterler. Şahsî bir bekânın ya'nî lâ-yemût olmak fikrinin istinâd ettiği noktalardan birisi de insânın ölümden sonra gâyet mes'ûd ve bahtiyâr bir hayâta nâ'il olması ümîdidir. Dünyâdaki felâketleri, boşa [56] çıkan ümîdleri unutmak ve kendi kendilerini tesellî eylemek için insânlar böyle bir i'tikâddan ayrılmağa pek kolaylıkla râzı olamazlar.

Bir kısım feylesoflar, bekâ taraf-dârlarının 'umûmiyyetine aldanarak, bu fikrin insânda cibillî olduğunu zannetmişler ve en mükemmel dînlerin bu esâsa istinâd ettiğini söylemişlerdir. Bu doğru olamaz. Ne Buda mesleği ne de Mûseviyyet, menşe'inde bu fikre kâni' olmuyor ve şahsî bir bekâyı kabûl etmiyordu. Hatta en eski devirlerin mütefekkirleri bile bunu reddetmişlerdir. Bî'l-hâssa eski Yunânlılar devrinde -ki 'Îsâ'nın vürûdundan beşyüz sene evvel idi- zamânın vahdet-i mevcûda kâ'il feylesofları ne bekâ-yı vücûddan ne de bekâ-yı rûhdan bahs etmemişlerdir.

Bu mes'eleyi ilk def'a meydâna çıkaran evvelâ Eflâtûn, sonra 'Îsâ'dır. Kurûn-ı Vustâ'da pek ateşli bir hâl alan bu felsefeye hiç kimse i'tirâz etmemiş, daha doğrusu i'tirâz etmeğe cesâret edememiştir. Fakat ta'accüb olunur ki bu bekâ i'tikâdı, insânın tabî'atında [57] büyük bir necâbet ve ahlâk iddi'â ettiği hâlde ne Kurûn-ı Vustâ târihinin muzlim

---

zamân ne bir zerre-i tefekkür ne de "sarâhaten mâddî olmayan" sâ'ir bir mâni'a kendisini tevkîfe muktedir olamaz. Çocuk doğar doğmaz gıdâsını aramağa ve muktedir olduğu dakîkadan i'tibâren söz söylemeğe, yürümeğe sa'y eder. İşte bu irsî 'âdete de "sevk-i tabî'î" deriz (*Hassâsiyyet Bahsi-Yeni Ahlâk*).

sahîfelerinde hiçbir eser-i necâbet görülebilmiş, ne de birçok vahşîlerin fizyolojilerinde en küçük bir hâssa-ı ahlâka tesâdüf olunmuştur.

Bugün hâlâ bir psikoloji mektebi vardır ki, yalnız nazariyyelere istinâd ettiği için pek yanlış i'tikâdâta saplanmış ve rûhun bekâsına kâ'il olmuştur. Vakti geçmiş olduğu hâlde hâlâ devâm eden bu hatâyâ te'essüf olunur. Altmış sene evvel böyle bir i'tikâd ma'zûr görülebilirdi. Çünkü o zamân ne dimâğın gâyet ince olan bünyesi ne de muhtelif kısımlarının vazîfe-i fizyolojiyyesi hakkında lâzım geldiği kadar vukûf mevcûd değildi. İbtidâî 'uzuvlar, ancak mikroskopla görülebilen hücrevî guddeler daha tanınmıyor ve "protiste"lerin hücrevî olan rûhuna dâ'ir kimse bir şey bilmiyordu. Kâ'inâtın tekemmülüne vesâ'ireye dâ'ir de hiç sahîh bir fikir yokdu.

Bütün bunlar, geçen yarım 'asır zarfında husûle geldi. 'Asr-ı hâzır fizyolojisi, rûha dâ'ir birçok vazifelerin [58] mevki'ini ta'yîn ve dimâğın sâ'ir ve mu'ayyen olan kısımlarına nazaran onların istiklâlini isbât etdi. Kezâlik "emrâz-ı dimâğiyye" şu'besi dimâğın ba'zı kısımlarının tahrîb edilmesiyle veyâhûd hastalanmasıyla, kendisine mahsûs olan rûhî vazîfeye sekte geldiğini gösterdi. Guded-i dimâğiyyeye 'â'id "teşrîh-i ensice" fennî bize bu guddelerin bünyesindeki muğlakiyyeti ve vaz'iyetlerindeki ehemmiyyeti îzâh eyledi. En mühim olan bu mes'elenin halli son on senelik terakkînin mahsûllerindendir. Şimdi görüyoruz ki iki hücrevî 'unsurun imtizâcında veya çiftleşmesinde, dişi olan yumurta ile erkeğin "bezîrât-ı meneviyye"si mevcûddur. Cinsi muhtelif bu iki hüceyre yekdiğerine karışır karışmaz yeni bir ferdin teşekkül ve tenemmüv etmeğe başladığı görülür. Buradaki esâs hüceyre ve yumurta, kendi menşe' ve ceddlerinin mâddî ve rûhî her türlü hâssalarına şimdiden vâris olmuştur. Kendilerinde selâmet bulunduğunu iddi'â eden 'akıllar için, doğrudan doğruya tarassud edebildiğimiz ve şu sûretle bidâyeti mu'ayyen ferdî bir tezâhüre ebediyyet vasfını 'ilâve etmek büyük bir [59] tenâkuz teşkîl eder. İşte bunun için insânın

hayât-ı rûhiyyesine dâ'ir beyân-ı fikr ederken biz, kollarımızın kuvvetini sinirlerimizin takallüsünden, kanımızın deverânını kalbimizin atmasından ayıramadığımız³⁶ gibi rûhumuzu da dimağımızdan, daha 'umûmî ta'bîriyle vücûdumuzdan ayıramayız, ayrılınca mahv olmuş bulunacağına hükme ederiz.

Gâyet kat'î ve fizyolojiye müstenid olan bu hükme karşı bize mâddiyyet (materyalizm) felsefesinin i'tirâzını serd ederler. Bu i'tirâz mâdde ile kuvvet ve rûh ile cisim hakkındaki mütâla'alarımıza da zıdd bir hâldedir. Ve mevki'ile o kadar gayr-i mütenâsibdir ki, onun yerine zâhiren tamâmiyle mukâbili ve zıddı olan rûhiyyet (ispiritüalizm) felsefesi de serd olunabilirdi.

Felsefenin târîhiyle iştigâl eden her müdekkik bilir ki, bu gibi kelimeler muhtelif mahallerde, muhtelif tarzlarda, muhtelif ma'nâları ifâde ederler. Meselâ materyalizm kelimesi nazarî [60] ve 'amelî iki zıdd fikri ifâdeye kâbiliyyetlidir. Ve binâ'en-'aleyh pek müşevveşdir. Hâlbuki vahdet-i mevcûd mesleği, bi'l-'akis pek vâzıh ve her türlü iltibâsdan mu'arrâdır. Vahdet-i mevcûd felsefesi nokta-i nazarından mâddî olmayan bir rûh, rûhsuz ve hayâtsiz bir mâdde gibi ma'nâsız ve kabûl olunamaz bir şeydir. Her atomda bunların ikisi de bulunur, birbirinden ayıramaz bir sûretde bulunur. Senâ'iyet fikri (düalizm) yâhûd vahdet-i mevcûdun zıddı olan ta'addüd-i mevcûd gibi diğer meslekler, rûh ile kuvveti mâddeden ayırırlar. Ve bunları ayrı ayrı iki esâs diye kabûl ederler. Fakat birinin diğersiz mevcûdiyyetine dâ'ir ellerinde hiçbir delîlleri, hiçbir tecrübeleri yoktur.

Burada vahdet-i mevcûd ve tekâmül nazariyyelerine dâ'ir gâyet vâsi' olan bu psikoloji netîcelerini birer birer gösterdikden sonra daha mühim ve yüksek bir mevzû'a geçmek isterim ki dâ'imâ kendisinden bahs etmekte olduğum

³⁶ İslâmlığın esâsında dahi rûhun ebediyyetine dâ'ir bir kayd bulunmadığını zannediyoruz. Fakat bu husûsda beyân-ı re'y salâhiyyetini erbâb-ı ihtisâsa terk ederiz (B.A.).

hatîb-i muhterem, kendi konferansında bu mevzû'a dâ'ir birçok îhâmlarda bulunmuştur. [61]

Bu mevzû' ise dîn ve Allah'a i'tikâd mes'elesidir.

Bu muhterem hatîb gibi ben de bu mes'ele, ya'nî dîn mes'elesi hakkında gâyet vâzih sûretde felsefî fikirler serd edilmesinin ve bu fikirlerin i'tikâda esâs olmasının taraf-dârıyım. Binâ'en-'aleyh beni dinlemek tenezzülünde bulunan zevât-ı kirâmdan bu muhteşem günde, kendilerine, 'umûmî olmağa lâyük bir dîn takdîm edebilmek müsâ'adesini taleb eylerim. Ve zannederim ki vahdet-i mevcûd felsefesi, bu husûsda dikkatli zekâları epeyce işgâl eder. Çünkü hâl-i hâzır tabî'yyûnunun onda dokuzu bu dîni kabûl etmişlerdir. Birkaç satır aşağıda îzâh edeceğim dört mühim şartı îfâ eden her tabî'at 'âliminin mutlaka vahdet-i mevcûdu kabûl etmesi ve bunu bir dîn olmak üzere telakkî eylemesi zarûrîdir.

1- 'Ulûm-ı tabî'yyenin kâffesine kâfî derecede vukûf; bi'l-hâssa tekâmül kânûnuna.

2- Tecrübî olan vukûflardan gerek istidlâl ve gerek istintâc tarîkiyle ba'zı mantikî netîceler elde edebilmek için keskin bir zekâ ve muhâkeme isti'dâdı. [62]

3- Bu sûretle sıhhatine kanâ'at hâsıl edilen vahdet-i mevcûd felsefesine tamâmiyle ve mütemâdiyen sâdık kalabilmek ve senâ'iyet-i mevcûd, ta'addüd-i mevcûd taraf-dârlarının hasmâne ta'arruzlarına kulak asmamak için îcâb ettiği kadar ahlâk kuvveti.³⁷

4- Çocukluğumuzda tezelzülü kâbil olmayan birtakım ilhâmlar gibi hâfızamıza ilkâ olunan, dîne dâ'ir her türlü bâtl i'tikâdları ve bi'l-hâssa boş, ma'nâsız i'tikâdları atacak kadar metânet ve anlayış...

Eğer fikrinde bu derece müstakil bir mütefekkir gibi, muhtelif kavimlerin müte'addid dînlerini tedkîk edecek olursak söylemek mecbûriyyetinde bulunacağız ki, hepsi de üzerine istinâd edilemeyecek derecede za'îfdir, ekser mâddelerinde mübâyenet mevcûddur, 'ulûm-ı tecrübîye ile aslâ muvâfakat edemezler ve hakîkî bir münekkid onları

³⁷ Hâkimiyet-i nefsiyye.

müdâfa'a edemez. Bunun için esâtîre 'â'id bu gibi birtakım hikâyeleri, mu'cizeleri ve mâ-fevka't-tabî'a bir tarîk ile ba'zı kimselere vâki' olan güyâ-ilhâmları burada nazar-ı dikkate alamayacağız. Bütün [63] bu esrârlı nazariyyeler tabî'atın kânûn ve kâ'idelerine mugâyirdir. Onlara inanmak için hiçbir tecrübe icrâsı mümkün olamaz. Ve bir tecrübe üzerine mü'esses değildirler. Bundan başka tabî'atın bir kâ'ide dâhilinde olan hâdisâtıyla da mugâyeret 'arz ederler.

İşte gerek Hristiyanlık'da, gerek Müsevîlik'de, gerek Müslümânlık'da³⁸ mevcûd mukaddes hikâyeler ve Hind'in 'aynı sınıfa mensûb hurâfeleri hep bu kabîldendir. Eğer biz, bu esrârlı ve muhtelif i'tikâdları ve anlaşılması mümkün olmayan ilhâmları bir tarafa bırakırsak, hakîkî bir dîn olmak üzere "târîh-i tabî'i-yi beşer" fenni üzerine istinâd eden sâf bir ahlâk nazar-ı dikkatimizi celb eder.

Târîhin yetişemediği zamânlardan başlayarak şimdiye kadar geçmesi melhûz olan on bin seneden beri müte'addid ve muhtelif şekillerde inkişâf eden birçok dînler arasından [64] yalnız ikisi birinci mevki'i ihrâz etmişlerdir ki, onlar da Buda ve Hristiyanlık mezhebleridir. Bu iki dîn hâlâ büyük bir sâha işgâl eder. Bunların sâlikleri diğer mezhebler sâliklerinden çok fazladır.

Bu iki dîn arasında 'amelî ve nazarî birçok noktalar vardır ki müşterekdir. Hristiyanlığın büyük bir kısmı Buda mezhebinden iktisâb olunmuşdur. Diğer kısmı ise 'İsevîlikten ve kadîm Yunânistan hakîmi Eflâtûn'dan geliyor. Hâl-i hâzır medeniyetine göre Hristiyan dîninin ahlâkı diğer dînlerdeki ahlâka nazaran daha mükemmel ve daha sâfdır. Bu ahlâk insâna bi'l-hâssa ferdâ 'aşkı, vazîfeye sadâkati, hakîkate meftûniyyeti ve kânûna itâ'ati emr ediyor. Fakat dikkat edilirse görülür ki, bunlar esâsen Hristiyanlığa değil, belki daha eski hakîmlere 'â'id ahlâk nazariyyeleridir. Mukâyese-i 'ilm-i rûh sarâhaten gösteriyor ki, esâsa mensûb ahlâk

³⁸ 'Ulemâ-yı kirâmın müdâfa'âtına ez-cân u dil muntazırız, çünkü mü'ellifin bu fikri Müslümânlığı hakkıyla bilemediğinden neş'et etmiştir! (B.A.)

kâ'ideleri 'İsâ'dan evvel yaşamış birçok medenî kavimlerce az çok tanınmışlar ve hüküm icrâ etmişlerdir.

Ma'kûl olan bir dînin en yüksek ahlâk kâ'idesi [65] istikbâl 'aşkıdır. Bu 'aşk, hod-bînî ve diğer-bînî, ya'nî kendini düşünmek ve gayriyi düşünmek meslekleri arasında tabîî bir muvâzenet te'sîs eder. "Başkasının sana yapmasını arzu ettiğin şey'i sen de başkasına yap!"... Ahlâkı menfa'at nazariyyesi üzerine te'sîs eden bu söz, 'İsâ'nın "İstikbâlini de kendin gibi sev!" nasihatinden 'asırlarca evvel söylenmiş, ta'lîm ve tecrübe edilmiştir. Bu nazariyye insânlar 'â'ilesi arasında her zaman hüküm icrâ etmiş ve pek tabîî tanınmıştır. Çünkü bu sûretle düşünmek hayvânlardan başka bir şey olmayan eski dedelerimizden kalmış ahlâkî bir mirâsıdır.

En eski kavimlerin, hatta birtakım maymun sürülerinin ve ictimâ' hâlinde yaşayan sâ'ir hayvânların 'aynı tarzda hareket ettikleri ve yekdiğerine karşı bu kâ'ideyi tatbîk eyledikleri göze çarpar. İstikbâl 'aşkı, ya'nî mütekâbilen mu'âvenet, ihtimâm, himâyet bu kabîl hayvânların pek ziyâde ri'âyet ettikleri ictimâ'î bir vazîfedir. Her ne kadar ahlâka ve ictimâ'ıyyâta 'â'id olan bu esâslar bi'l-âhire insânlar [66] tarafından inkişâf etdirilmiş ise de yine mebdelerî târîhe ric'at ediyor ve Darwin'in de gösterdiği üzere hayvânlarda mevcûd "hep birarada yaşama ihtiyâcına" merbût kalıyor. Fıkârî hayvânların 'âlîlerinden olan at, köpek, fil, kezâlik mafsallı hayvânlardan karınca, arı ve sâ'ir gibilerinin hayâtlarına dikkat edilecek olursa gâyet muntazam bir sûretde teşekkül etmiş cem'ıyyetler hâlinde yaşadıkları görülür. Bu cibillî hâssa, insânı, ahlâkî ve zihnî birtakım terakkîlere sevk etmiştir.

Hiç şübhe edilemez ki, hâl-i hâzırdaki insânlara 'â'id terakkîlerin büyük bir kısmı gerek inkişâfını, gerekse mükemmeliyyetini Hristiyan dînin vaz' etmiş olduğu ahlâka medyûndur. Fakat bu ahlâk pek yüksek olan kıymetini, ekseriyâ gâyet muğlak, saçma ve "ilhâm" olduğu iddi'â edilen birtakım hezeyânlara istinâd etmek sûretiyle gâ'ib ediyordu. Bu hâller iyi bir ahlâk nazariyyesinin bir türlü te'sîs edememesine sebep olmuştur ki, târîh bunu sarâhatle irâ'e

ediyor. Ortodoksluk ve kendi sınıfları, hatta Papalık bu esâsların [67] muhâfazası husûsunda pek lâ-kayd kalmışlar ve dâ'imâ va'z etmekde oldukları şeylerin tamâmiyle zıddını icrâ etmekle şöhret bulmuşlardır. Şurasını da unutmamalıdır ki, medeniyyetimizin ve hâl-i hâzırdaki ahlâkımızın büyük bir kısmı Hristiyanlık'la aslâ münâsebetde olmayarak inkişâf etmişlerdir. Bu husûsda bi'l-hâssa târihin ve inkitâ'sız bir sûretde temâdî edib giden zihne 'â'id terakkîlerin yardımı olmuştur. Hiç şübhe yokdur ki eski Yunan ve Roma klasiklerini tedkîk ve ta'mîk etmek, kilisedeki papaları dinlemekten daha fâ'idelidir. Husûsiyle tabî'î 'ilimler 'asrı 'add edilen 'asrımızda insân dimâğının hayret edilecek bir derecede inkişâfı sebebiyle tabî'ata pek vâsi' bir mikyâsda vukûf kesb etmek vahdet-i mevcûd felsefesine bir istinâd-gâh olmuş ve ahlâkımızda daha büyük bir inkişâf ve necâbet husûle getirmiştir. Bu husûsda tereddüd doğru olamaz. Spencer ve Carneri gibi mü'ellifler bu son otuz sene zarfındaki terakkîyi göstermek için birçok cildler yazmışlardır.

Tabî'ata vukûf kâ'idesi üzerine te'sîs olunan [68] vahdet-i mevcûd ahlâkına karşı bir i'tirâz olmak üzere bu ahlâkın medeniyyeti tahrîb ettiğini, daha doğrusu yine bu medeniyyetin düşmanları olan sosyalistlerle demokratları teşcî' etmekde olduğunu söylüyorlar. Bu sözlerin ne kadar haksız ve ma'nâsız olduğu meydândadır.

Felsefe esâslarının 'amelî hayâtın ihtiyâclarına ve bi'l-hâssa ictimâ'î ve siyâsî kâ'idelere tatbîki yalnız bir tarzda olmaz. Bunun muhtelif tarzları vardır. Meselâ "liberalizm" denilen siyâsetdeki hürriyet-perverlik mesleğiyle tabî'î ve vahdet-i mevcûda mensûb olan vicdân hürriyeti beyninde hiçbir münâsebet yokdur. Olsa bile tatbîkâtadaki iyilik yâhûd fenâlıktan nazariyye sâhibi mes'ûl olamaz.

Bundan başka ben kâni'im ki, bu son mesleğin îcâb ettiği nazarî ahlâk Hristiyan i'tikâdıyla hiçbir ayrılık ibrâz etmez. Belki onunla birleşir ve uzun müddet insâniyyetin terakkîsine hizmet eder.

Lâkin Hristiyanlığın esâtiri ile vahdet-i mevcûd usûlünce Allah'a inanmak beyninde pek büyük bir fark olduğunu da [69]

unutmamalıdır. O kadar ki Hristiyanlık'da şahsî bir Allah'ın vücûduna kâ'il olmak zarûrîdir. Bu, hâl-i hâzırın terakkîsine karşı müdâfa'a edilemez derecede çürük bir kâ'idedir. Birtakım feylesoflar tarafından tam iki bin sene evvelden beri bu kâ'idenin çürüklüğü gösterilmiş ve şahsî, 'âmil ve "müdîr-i kâ'inât" olmak üzere bir Allah tasvîrinin "mesâ'il-i muğlaka-i tabîat"ı hall etmek için hiçbir fâ'idesi olmadığı ta'ayyün etmiştir. Fî'l-vâki' en bayağıca ma'nâsıyla, kâ'inâtın hâricinde şâyân-ı hayret derecede fa'âl ve kuvvetli ve her hangi bir maksada mebnî yaratmakda devâm eden bir Allah tasavvuru en 'âdî olan hilkat mes'elesini bile halle kâfi değildir!.. Buna kâfi bile olsa diğer birtakım mes'elelerin meydâna çıkmasını men' edebilir mi? Meselâ "Bu şahsî Allah nereden gelir; halk etmeğe başlamadan evvel ne yapıyordu; ibtidâ'î mâtdeyi, malzemeyi nereden buldu?" gibi su'âller hâtıra gelmez mi? İşte bu gibi düşüncelere binâ'en böyle modası geçmiş fikirleri ve insâna benzeyen şahsî Allahlar tasvîrini reddeder. [70] Kezâlik bu Allah'a muhâlif bir şeytân tasavvuru vardır ki, 'asrımızda münevver kimseler tarafından tamâmiyle terk edilmiştir.

Fakat şurasını işâret edelim ki ikiyüzlü bir i'tikâd,³⁹ ya'nî iyi bir Allah ve fenâ bir şeytân tanımak, hiç şübhesiz "vahdâniyyet-i ilâhiyye" mesleğinden daha iyi bir meslektir. Çünkü -esâsen yanlış olmakla berâber- kâ'inâtın ahvâlini daha iyi îzâh eder. Zaratustra [Altın Yıldız] nâmındaki hakîm, 'İsâ'dan iki bin sene evvel sâf bir hâlde bu dîni te'sîs etmiştir ki, esâsen ziyâ ve iyilik Allah'ı olan Ormuzd ile zulmet ve fenâlık Allah'ı olan Ahriman'ın dâ'imî mücâdelâtından 'ibâretidir. Bu esâsı kabûl eden daha birçok dînler ve esâtîr vardır ki, hepsinde de iyi ve fenâ iki 'unsurun teşhîs edilmiş birer Allah'ı ve bunların mütemâdî gâvgâları bulunur. Eski Mısırlılarda iyi Osiris, fenâ Typhon'la karşılaşır, kadîm Hindistân'da muhâfız ve müdâfi' olan Vişnu'ya karşı mahv ve tahrîb eden Şiva bulunurdu.

³⁹ Anfiteizm.

Eğer kâ'inâtın esâsına 'â'id i'tikâdlara mesned olmak üzere [71] şahsî bir Allah kabûlû zarûrî 'add edilirse bu tarzda bir i'tikâd, yine 'aynı kâ'inâtdaki fenâlıkları ve noksânları da fenâ bir üsse, bir şeytâna 'atfederek îzâh etmek istemiştir. Vahdâniyyet-i ilâhiyye mesleği bunun tamâmıyle 'aksidir ki, 'İsevîlik'de ve Müslümânlık'da mevcûddur. Fakat bu meslek îzâh olunmak ve kâ'inâta tatbîk edilmek istenilirse muvaffak olunamamak der-kârdır. Çünkü burada farz olunan Allah hakîkaten iyilik ve mükemmeliyyet vasıflarını hâ'iz ise kendi kâ'inâtını da tamâmıyle iyi ve mükemmel yapması îcâb ederdi. Hâlbuki dünyadaki 'uzvî 'âlem noksân ile, fenâlık ile memlûdur.

Mebhas-ı hayât vâsıtasıyla tabî'ata daha ziyâde nüfûz ve vukûf kesb edilince bu sözlerimizin hakîkati daha iyi anlaşılacaktır. Bî'l-hâssa Darwin, "yaşamak için mücâdele" kânûnunu ve yine bu kânûna müstenid ıstifâ' nazariyyesini kırk üç sene evvel vaz' ederek bu husûsda bizi daha ziyâde îkâz etdi.

O zamândan beri biliyoruz ki, seyyâremizin 'uzvîlere 'â'id tabî'atı her ferdin 'umûmiyyete karşı netîcesiz mücâdelesidir. [72] Birkaç müntahab ve kuvvetlinin yaşaması ve hayâtdan zevk duyması için diğer binlerce hayvân ve nebâtın her gün mahva mahkûm olması her tarafda bol bol rast gelinen hâdiselerden birisidir. Bu birkaç müntahab ve kuvvetlinin hayâtda devâm etmeleri de her taraftan kendisini tehdîd eden birçok muhâtaralara karşı yine bir mücâdeleden başka bir şey değildir. Hayât ümûdiyle mâlî binlerce tomurcuk her dakîka hiç lüzûmsuz yere telef olur. Beşer cem'iiyetlerinin menfa'at yüzünden ara sıra aralarında tahaddüs eden kanlı muhârebeler, tabî'atdaki zâlim ve mütemâdî muhârebâtın pek za'îf bir gölgesinden başka bir şey değildir. Çocukluğumuzda büyük bir ihtirâm ile dinlediğimiz rahmet-i ilâhiyye, eltâf-ı Hudâ gibi okşayıcı, fakat hayâlî ta'bîrlar artık altmış seneden beri hiç olmazsa mütefekkirleri ve münevverleri olsun aldatamıyor. Bu gibi i'tikâdlar bî'l-hâssa "aecologie", 'ulûm-ı ictimâ'iiyye, tufeyliyyet nazariyyesi "parasitologie" ve 'ilm-i emrâza 'â'id terakkîlerimiz sâyesinde kâ'inâta daha ziyâde

nüfûz ettiğimiz ve 'uzvî mâddelerin yekdiğeriyle mütekâbil münâsebetlerini anladığımız zamân tamâmiyle mahv olmuşlar ve ortadan kalkmışlardır. [73]

Hiç ümîd vermeyen ve feshi kâbil olmayan bütün bu hâdiseler ve tabî'atın hakîkaten karanlık olan birçok cihetleri ancak bu i'tikâd ile ya'nî anfiteizm i'tikâdıyla bir dereceye kadar îzâh edilebilir. Burada iyi bir Allah'ın ahlâkî ve mükemmel olan 'âlemini mütemâdiyen yıkan, bozan bir şeytân tasavvur olunur ki yalnız bir Allah tanıyan ve bu Allah'ın 'ulviyyet ve mükemmeliyyetine kâ'il olan vahdâniyet-i ilâhiyye usûlünde bu gibi mahv ve tahrîb hâdiselerinin aslâ ma'kûl bir îzâhı mevcûd değildir. Ve bundan sonra, hâlâ kâ'inâtın ahlâkça mükemmeliyyetini iddi'â etmek gerek târîh-i 'umûmînin, gerekse târîh-i tabî'inin bize haber verdiği birçok vak'a ve hâdiselere göz yummak demektir. Fakat neticelere istinâd ederek 'âlim 'add olunan birçok kimselerin dîne esâs olmak üzere hâlâ mükemmel ve şahsî bir Allah'ın vücûduna i'tikâd etmeleri ve Kurûn-ı Vustâ'nın hurâfelerinden bakiyye olan yine şahsî bir şeytân farz eylemeleri 'akıl erecek şeylerden değildir. Hristiyanlar nezdinde bu iki esâs gâyet makbûl ve mu'teber 'add edildiğinden 'aksinin iddi'âsı kendilerince anlaşılmaz bir iddi'â ve takbihe [74] şâyân bir neticedir. Çünkü *İncîl'*de şahsî bir şeytân, "Satan" nâmu tahtında pek müdhiş roller oynar, müteşebbisdir, aldaticıdır, cehennemnin prensidir, zulmetlerin beyidir... Fakat *Tevrât'*ın eski nüshalarında buna dâ'ir bir bahis yoktur. Bununla berâber Hristiyanlık'da dînin müceddidi 'add olunan Martin Luther, i'tikâda 'â'id birtakım eski ve saçma şeyleri dînden ihrâc etmiş olmağla berâber bu şeytân 'itikâdını redd edememiş ve "Béelzebuth"un⁴⁰ mevcûdiyyetine ve şahsında yekdiğerine zıdd iki 'unsurun ictimâ'ına îmân etmiştir ki bunun Wartbourg'a 'â'id târîhi bir mürekkebek lekesi olduğu zann edilir.

Bundan mâ'adâ Hristiyanlığa 'â'id sanâyi'-i nefîse tettebbu' edilirse birçok tablolar nazar-ı dikkati celb eder.

⁴⁰ Joul Trusa'nın ansiklopedisindeki îzâhâta göre "Ba'lzebûd" Suriyelilerin, kendisinde ulûhiyyet iddi'â ettikleri sinek ve 'İbrânîlerin ervâh-ı habîseden 'add eyledikleri bir rûhdur.

Bunlarda, tıbkı üç allahlar gibi vücûdu hâ'iz bir şeytân mevcûddur. Bu resim, üç sıfatı bir vücûdda tasvîr eden bu şeytân [75] resmi bin sekiz yüz seneden beri hiçbir fâ'idesi olmadığı hâlde insânların muhâkemâtını ezmiştir. Herkes tarafından milyonlarca def'a tesâdüf olunan ve seyr edilen bu gibi muğlak ve ma'nâsız resimlerin bi'l-hâssa çocuk rûhları üzerinde husûle getirecekleri müdhîş te'sirlere hiç ehemmiyyet verilmiyor, fakat 'aklın ve muhâkemenin bütün i'tirâzlarına rağmen, dîn maskesi altında dâ'imâ hikâye edilen birçok eski zamân masallarının büyük bir kısım mes'ûliyyeti bu tablolar ve onların 'âmillerine râcî'dir.

Birtakım serbest düşünceli fakat Hristiyan ilâhiyyât 'âlimleri şahsî bir şeytânın Hristiyanlık esâsından ayrılması için çok çalışdılar ve bunu güyâ yalancılığın ve fenâlığın müşahhas ve hayâlî bir numûnesi olmak üzere göstermek istediler. Fakat bu nazariyye kabûle şâyân görülürse, sonra Allah'ı da iyilik ve hakîkatin müşahhas ve hayâlî bir numûnesi 'add etmek zarûreti zâhir olur. Ve biz buna i'tirâz etmeyiz, hatta bu nazariyyeyi, dîn hayâlâtıyla memlû olan hârikalar 'âlemiyle fenn, ta'mûk, tecrübe sâyesinde [76] gitdikce vûs'at kesb eden tabî'î âlem arasında bir râbîta, bir köprü gibi telakkî ederiz.

Bugün tabî'ata dâ'ir vukûflarımızla mütenâsib bir Allah i'tikâdı ihyâ' etmek lâzım gelirse o i'tikâdı, vahdet-i mevcûd (monizm) felsefesi teşkîl eder ki, "her şeyde Allah'ı mevcûd" görmek esâsına mübtenîdir.⁴¹ Allah'ı ayrıca ve bir şahıs hâlinde tasavvura, fezâda bir hayyiz işgâl ettiğini ve insân şeklinde bulunduğunu zanna imkân yoktur. Allah her yerdedir.

Feylesoflardan Giordano Bruno diyordu ki: "Her şeyde bir rûh vardır. Bir cisim ne kadar küçük olursa olsun mutlaka kendisinde Allah'ın cevherinden bir parça bulunur ve bu parça vasıtasıyla canlanır". Şu sûretle her atomun rûhu vardır

⁴¹ - "İnnehu bi-küllî şey'in muhîtun" (Âyet-i Kur'âniyye).
 - Mâ ra'eytu şey'en illâ ve ra'eytullâhe fîhi.
 - Subhâne'l-lezî halaka'l-eşyâ' ve huva 'aynuhâ.
 (Şeyh Muhyiddîn 'Arabî)

sözüne, hattâ kâ'inâtı dolduran esîre dâ'ir serd olunan nazariyyelere daha ziyâde nüfûz olunabilir. [77] Ve Allah'ı, "kâ'inâtdaki tabî'î kuvvetlerin hey'et-i mecmû'asıdır" diye ta'rif edebiliriz. Kâ'inâtdaki tabî'î kuvvetler de her türlü atom kuvvetleri ve esîr ihtizâzlarıdır.

Bu tarzda mütâla'a beyânı bizi yine cevâb vermekde olduğum muhterem hatibin beyân ettiği neticeye sevk eder. Bu hatib: "Allah, tabî'atın 'âlî bir kânûnudur" demiş ve bunu "umûmî olan fezânun eseri" diye îzâh etmişti. Bu kadar yüksek i'tikâdların ismi ve gâyet cüz'î olan farkları şimdilik ehemmiyetden 'ârîdir. Yeter ki esâs, kâ'inât ile Allah'ın vahdâniyyetine ya'nî bunların kat'iiyen imtizâcına ve rûhun tabî'atdan ayrılmayacağı nazariyyesine istinâd etsin ve insâna benzer şahsî bir Allah fikri ya'nî gâz hâlinde, fakat zâtü'l-fıkara (!) 'âlî bir mevcûd düşüncesi zâ'il olsun, yeter!...

Vahdet-i vücûd yâhûd 'ayniyyet-i mevcûd mesleğinin muhtelif tavırları arasından vahdet-i mevcûd -velev pek karanlık olsa da- yine pek eski zamânlarda insânlarca [78] ma'lûm imiş. Bi'l-hâssa feylesof Spinoza bundan uzun uzadıya bahs etmiştir.

Ma'lûmdur ki şâ'ir Goethe dahi bu usûle pek ziyâde ehemmiyet veriyordu. Vaktinden evvel kendileri için tabî'î bir dîn ittihâz etmiş olan birçok muhterem ve zekî şâ'ir ve feylesoflar târîhde pek mebzûl ise de ben burada ancak ba'zılarının ismini zikr edebileceğim. Şâ'irler arasından Shakespeare ile Lessing ve Almanya prensleri arasından II. Frédéric Hohenstaufen ile yine II. Frédéric Hohenzollern ve 'âlimlerden Laplace ile Darwin bu husûsda bi'l-hâssa sitâyîşe şâyândırlar. Çünkü önde bunlar oldukları hâlde, fenn ve felsefenin birtakım gayûr hâdimleri tarafından mesleğimize dâ'ir pek mühim tecrübeler icrâ edilmiş, vesîkalar toplanmış ve son otuz sene zarfında, şimdi görmekte olduğumuz terakkî ve mükemmeliyyetin esâsları hâzırlanmıştır.

Bizim bu vahdet-i mevcûd esasımıza karşı bir meslek, ya'nî dînsizlik mesleğini te'sîs etmek isteyen ba'zı kimseler de vardır. Fakat yine bizim nazariyyelerimize istinâd [79] ederek kurmak arzusunda bulundukları meslekleri, hakîkî bir 'ilim ile

tenevvür etmiş kimseler ve cem'iyetler arasında aslâ rağbet bulamamaktadır. Bununla berâber, Almanya'nın hâl-i hâzır baş vekîli⁴² bu sene bidâyetinde Prusya Meclis-i Meb'ûsânı'na pek garîb bir teklîfde bulundu ki, hayret etmemek elden gelmez, bu zât: "Mektebler için ya Hristiyan dîni kabûl edilmeli yâhûd büsbütün redd edilerek yerine dinsizlik ikâme edilmelidir" diyordu ki maksadı, mekteblerin dâ'imâ Hristiyan râhiblerinin ve papa taraf-dârları yedine tevdi'ini âmir kânûnların ortadan kalkması idi. Fakat sâf ve hakîkî Hristiyanlık ile bi'l-âhire bozulan ve şeklini gayb eden Hristiyanlık arasındaki fark ne ise hâl-i hâzırdaki münevver dînimizle dînsizlik arasındaki fark da 'aynıyla odur. Şu kadar ki, ba'zı eski elbise paçavralarıyla mumdan bir bebeğe perestiş etmeği hakîkî dîn zann eden, râhiblerin bitmek tükenmek bilmeyen mev'izelerini bir kelimesini bile anlamadan dinleyen, birtakım [80] mu'cizeli ve mukaddes eşyâya inanan, "Endüljans"lar⁴³ satın alarak günâhlarının 'afv edileceğini düşünen kimselerin bu kabîl, put-perestlikten hiç farkı olmayan bir dîn taşıyacaklarına büsbütün dînsiz olmaları şübhesiz daha ziyâde tercihe şâyândır.

Vahdet-i mevcûd esâsına karşı der-miyân edilen i'tirâzlardan birisi de bu mesleğin şî'ri tahrîb ettiği ve insânın hissî olan ihtiyâclarını teskîn edemediği i'tirâzıdır. Bu i'tirâz bizce dînsizlerin i'tirâzından şüphe yok daha za'îfdir. Bu i'tirâzı edenlerce 'ilm-i hüsn,⁴⁴ ki nazarî olan felsefe için mühim olduğu kadar 'amelî olan hayât için de mühimdir, dâ'imâ vahdet-i mevcûd felsefesinin tehdîdi altında imiş!... Strauss buna da cevâb vermiş ve şî'r ile hüsnün bu yeni dînimizde pek büyük bir rol oynamakta olduklarını göstermiştir. Ben [81] bu[rada tabî'atın]⁴⁵ dostu olan refîklerime ve muhterem sâmi'inime, tabî'atı ve sırlarını tedkîk ederek yeni yeni şeyler öğrenmenin hislerimizi nasıl memnûn

⁴² Konferansın verildiği zamân.

⁴³ Kurûn-ı Vustâ'da endüljans ticâreti son dereceyi bulmuş idi, hatta papalar parça parça cenneti bile satarlardı.

⁴⁴ Estetik.

⁴⁵ Parantez içindeki kısım aslından bakılarak eklenmiştir (h.n.).

etdiğini ve her yeni bir keşfin hayâlimizde, hüsne dâ'ir pek bâkir sâhalar husûle getirdiğini söylemekle iktifâ ederim. Şi'r ve hüsn ile zekâ-yı beşerin gâyet necîb olan tezâhürleri arasındaki kavî münâsebeti ve hakîkati keşf etmenin iyilik fikriyle ve hüsn meftûniyyetiyle olan ittihâd[nı] vâzihan irâ'e etmek için yalnız bir isim söylemek iktizâ eder ki o da Almanya'nın büyük şâ'ir ve dâhisi Wolfgang Goethe'dir.

Eğer bizim pek tabîî olan vahdet-i mevcûd felsefemizin sâlikleri arasında hüsnün ma'nâsını anlayan kimselere tesâdüf olunmuyorsa, bu kabâhat felsefenin değil, mekteblerimizden, oralardaki usûllerin fenâlığından ileri gelme bir şeydir. Son on sene zarfında tahsîl usûllerinin tebdîl ve tanzîmi için pek çok tedkîkler yapıldı, makâleler yazıldı. Fakat hakîkî bir terakkî eseri aslâ kendini göstermedi. Hikmet-i tabîiyyenin 'atâlet kânûnu olanca [82] kuvvetiyle mekteblerimizde de hükm icrâ ediyor. Bî'l-hâssa Alman mekteblerinde Kurûn-ı Vustâ'nın skolastiği, hakîkî bir teceddüd ve inkılâbın vücûduna pek ziyâde mâni' oluyor. Bu husûsda terakkî gâyet ağır ve zahmetlidir. Gelecek olan neslin sa'âdetini yâhûd felâketini mûcib olacak derecede mühim olan böyle bir mes'elede ya'nî usûl-i tedrîsde vahdet-i mevcûd esâsının bilinmesi ve bütün derslerin bu noktadan tedvîn ve tedrîs edilmeleri lâzım, hatta elzemdir.

Yirminci 'asrın mektepleri kendi talebelerine kavî bir esâs olarak yalnız tabî'atın hârikalarını ve 'umûmî tekâmülün hakîkatini değil, belki her yerde saklı bulunan ve tükenmek bilmeyen hüsnün hazînelerini de küşâd etmelidir. Yüksek şâhikaların a'zametiyle berâber derin denizlerdeki 'âlemlerin hâllerini görmeli, teleskoplarla gâyet büyük olan yıldızlarla berâber mikroskoplarla hayret edilecek derecede küçük ve nihâyetsiz birtakım mahlûkları temâşa etmeliyiz. Bütün bunlar tabî'atın bize 'arz ettiği bitmez tükenmez hüsn mevzû'larıdır. [83]

Kör ve ahmak bir halde bulunan beşerin ekseriyyeti, Arz'ımızın bize, bizim tedkîk ve tettebbu' gözlerimize 'arz ettiği bu muhteşem manzaralara bî-gâne kalarak, tabî'ata muhâlif, marazî bir 'ilm-i ilâhiyyâta inanırlar ve kâ'inâtın bir

gözyaşı deryâsından başka bir şey olmadığını iddi'â ederler. Fakat artık insânların zekâ gözlerini açmak ve onlara tabî'atın hakîkatini tanıtmak ve bu tanumanın yalnız bilmek ihtiyâcını teskîn ederek sırf fikrimizi değil, belki sâ'ir hissiyâtımızı da memnûn etdiğini öğretmelidir.

Vahdet-i mevcûd esâsı bir taraftan hakîkatı ararken, diğer taraftan her şey'in iyisini taharrî ederek ahlâkı, ve güzelini seçerek hüsnü bulur. İşte üç mühim nokta ki, yekdiğeriyle mütenâsiben inkişâfı bize fennî bir dînin esâsını hazırlar, ve herkes tarafından lâ-yenkati' arandığı hâlde bir türlü bulunamayan sa'âdet sâhasını gösterir.

Doğru, iyi, güzel... İşte üç ilâhî esâs ki, önünde diz çökmeğe mecbûruz. Bunların ittihâdı bize Allah'ı öğretir ve dîni teşkîl eder... Vahdet-i vücûd [84] budur, hakîkî teslîs budur, ve yirminci 'asır bu mükemmel ve 'ulvî dîne bütün ma'bedlerini açacaktır.

HÎTÂM

Bu konferansın verildiği târîh: 1892

Türkçeye tercüme olunduğu târîh: 1911 [85]

BİR MU'AHHARA

Bu kitâbı tercümeden maksadımızı, şübhesiz anlayan anlamıştır! Fakat herkes 'aynı seviyye-i 'irfanda bulunmayacağı için bu ciheti daha ziyâde izâh etmeğe lüzûm gördük.

Ma'lûmdur ki mekteblerimizde en az ehemmiyyet verilen dersler lisân dersleri ve bi'l-hâssa "'Arabca"dır. Bunun için, mektebliler dâ'imâ 'Arabca öğrenmekden mahrûmdurlar. Îlcâ'-yı zarûretle ve sa'y-ı zâtîleriyle biraz Fransızca öğrenen gençler Avrupa felâsifesinin bu ve buna benzer diğer, dîn 'aleyhinde kitâblarını okuyorlar ve tabîîdir ki inanıyorlar.

Çünkü lisânımızda ne bu kabîl bir kitâb ne de müdâfa'a mevcûd olmadığı gibi 'Arabcalarını okuyub anlamağa da biraz evvelki esbâbdan dolayı gençler muvaffak olamıyorlar.

'Ulemâ-yı kirâma gelince, 'ale'l-ekser Avrupa lisânlarına vâkıf olmadıklarından ara sıra dînimize vâkî' olan bu gibi [86] ba'zı ta'rîzât-i ecnebiyyeyi okumak ve müdâfa'âtda bulunmak onlar için gayr-i mümkündür.

Bir hasma karşı maksadı müdâfa'a edebilmek için ise, o hasmın ne söylediği, nasıl ve hangi noktalara i'tirâz ettiği ma'lûm olmalıdır.

Biz bu cihetleri düşünerek şu elinizdeki kitâbı tercüme etdik. Mü'ellifin bazı ta'rîzâtını İslâmiyyet'e de teşmîl ettiğini gördüğümüz zamân, ne kadar aldandığını ve bu ta'rîzâtın dînimize tamâmiyle vâkıf olamamakdan ileri geldiğini anladık. Çünkü bizim dînimiz, hakîkî bir tabî'at 'âliminin aslâ i'tirâz edemeyeceği derecede mükemmel bir dîndir. Fakat bi'z-zât bu ta'rîzâta cevâb vermeğe 'ulûm-ı 'Arabîdeki bizâ'amız henüz kâfî bir dereceye gelememiştir. Bunun için neşrinde tereddüd ediyor ve münâsib bir vaktini bekliyorduk. Bu sırada hatîb-i muhterem Hâfız İsmâ'îl Efendi kardaşımız bizi teşvîk etdi. Bu gibi ta'rîzâtın İslâmiyyet'e aslâ te'sîr etmeyeceğini ve İslâmiyyet'in, mü'ellif Haeckel'in de -tamâmiyle vâkıf olsa-hayran olacağı bir derece-i mükemmeliyyetde bulunduğunu

söyleyerek hemân neşre mübâşeretimizi tavsiye etdi. [87] Ve fûnûn-ı hâzıra ile dînimiz arasında hiç mübâyet mevcûd olmadığını kendisi ayrıca îzâh ederek bir risâle şeklinde neşr edeceğini va'ad etdi. Biz, Hâfız İsmâ'îl Efendi'nin 'ulûm-ı 'Arabiyye ve tasavvuf-ı İslâmîdeki vukûfuna hayrân olduğumuz kadar va'adlerinde de vefâ-kâr olduğunu bildiğimiz için artık Haeckel'in konferansını kâr'ilere tevdi'den çekinmedik. Şimdi söz kendisinindir. İzâhât-ı 'aliyyelerine olanca hulûs-i kalbimizle intizâr eder ve bu münâsebetle bahse karışmak tenezzülünde bulunacak sâ'ir 'ulemâ-yı kirâma da 'arz-ı ihtirâm ve minnet-dârî eyleriz.

Bahâ Tevfik - Ahmed Nebîl [88]

Ernst Haeckel
Monizm
Bir Tabiat Âliminin Dini

Baha Tevfik - Ahmed Nebil

Sahibi ve Yayıncısı

"Dersaadet" Kütüphanesi Sahibi Arsen
Kader Matbaası

“Mâ ra’eytu şey’en illâ ve ra’eytullâhe fîhi.”*

(Muhyiddin Arabî)

Ben bilmez idim, gizli ayân hep sen imişsin
Tenlerde ve cânlarda nihân hep sen imişsin
Senden bu cihân içre nişân ister idim ben
Âhır bunu bildim ki cihân hep sen imişsin

(Sultan Veled)

---

* İçinde Allah’ı görmediğim hiçbir şey görmedim (h.n.).

BİZİM SÖZLERİMİZ

Okumak ve düşünmek isteyenlere hediye ettiğimiz bu kitap, Almanya'da Natüralistler Derneği'nin yetmiş beşinci senesine girmesi münasebetiyle üyelerden birinin verdiği konferansa meşhur filozof Ernst Haeckel'in uzun bir cevabıdır. Bu konferansı gazeteler yayınladıktan sonra Ernst Haeckel toplamış, tashih ve ıslah etmiş, kitap olarak yayınlattır.

Bu kitabın bahsettiği şey bizim bildiğimiz bir şey değildir. Vahdet-i mevcûd mesleği bizde çoktan beri vardır. Fakat vahdet-i mevcûd mesleği öyle bir şey olarak vardır ki, buna dinsizler de inanır, dindarlar da inanır. Bu mesleği bizde Bektaşî tarikatında olanlar kabul ettiği gibi, Bektaşî olmayanlar da kabul etmişlerdir. Şu kadar ki bu meslek bizde herkesin kendi fikrine göre kabul edilmiş olduğundan [3] hakikati, ne gibi esaslara dayandığı pek az kimseler tarafından biliniyor. Bazı kimseler ise vahdet-i mevcûdu, vahdet-i vücûd mesleği ile karıştırırlar. Bizde "işrâk felsefesi = hikmet-i işrâkiyye" adıyla tanınmış olan vahdet-i vücûd mezhebi ile Avrupalıların "panteizm" felsefesi arasında bir münasebet bulunsa da "monizm" denilen vahdet-i mevcûd felsefesiyle asla birleşmez. Şu kadar ki vahdet-i mevcûd mesleği vahdet-i vücûd mesleğinin daha maddi, daha bilimsel bir şekle sokulmasından başka bir şey değildir. Vahdet-i vücûd, yaratılmışları yaratıcıda mahv ve yok olmuş görmek demektir ki, bu ancak zevk ve keşf ile idrak olunur bir hakikattir. Vahdet-i mevcûd ise bunun tam zıddı olarak yaratılmışlarda yaratıcıyı mevcut görmek demektir ki, bu da kâinatı inceleme ve araştırma sonucu olarak bulunur bir hakikattir, bilimseldir. Tabiri caiz ise, evvelki yukarıdan aşağıya inmek, diğeri aşağıdan yukarıya çıkmaktır. Vahdet-i mevcûd mezhebini her tarikat saliki bilmekle beraber aslını, kaynağını, ne gibi esaslara dayandığını bilmez. Bu kitabın bahsettiği şey de vahdet-i [4] mevcûdun maddi ve bilimsel esaslara dayanılarak tasvir ve izahından başka bir şey olmadığından tercümesini bu mesleğin her

isteyen tarafından gayet maddi ve sahih bir surette öğrenilmesi için pek faydalı bulduk ve tercüme ettik. Mütalaasından vahdet-i mevcûd felsefesi hakkında kesin ve bilimsel bir fikir elde edilecektir.

Biz bu gibi eserlerin tercümesini hakikati aramak ve bulmak için bir vasıta tanıdığımız için bu bakımdan da aslı, esası ne olduğu bilinmeyen meselelerin bilinmesine yaramak ve sonuç olarak okumak ve öğrenmek isteyenlere mühim bir hizmet olmak üzere münasip bulduk.

Bu tercümenin başka bir meziyeti de zannederiz ki yeni dille tercüme edilmiş olmasıdır. Bizde felsefi ve bilimsel eser yazanlar ya da tercüme edenler her nedense yazılarını birtakım muğlak tabirler ve terimlerle doldurduklarından her okuyan anlayamaz. Anlayanlar da büyük bir sıkıntı ile okurlar, ki bu hal bu gibi kitapların neşrinden meydana gelecek faydaları azaltır. Bu yüzden biz bu eseri yeni dille tercüme ettik. Yeni dilin dayandığı noktalar şunlardır: [5]

1- Arapça ve Farsça tamlama kullanmamak; hıfzu's-sihha, tarih-i tabii gibi klişe haline gelmiş kelimeler müstesna.

2- Arapça ve Farsça usuller ile çoğul yazmamak; kâinât, ahâlî gibi kelimeler müstesna.

3- Arapça ve Farsça edat kullanmamak.

4- Konuşurken kullanmadığımız kelimeleri yazarken de kullanmamak; karşılığı olmayanlar müstesna.

5- Bilimsel ve teknik terimleri mümkün olduğu kadar Türkçe yazmak.

Kitap ve tercümesi hakkında bizim söyleyeceklerimiz bu kadar. Okuyucuları kitabın büyük bir dikkatle mütalaasına davet ederiz.

Baha Tevfik – Ahmed Nebil [6]

MONİZM

Tabiatı incelemek ve hakikate vakıf olmak için kurulan Natüralistler Derneği, yetmiş beşinci senesine girmesi münasebetiyle alışılmışın dışında geçirilmesi lazım gelen bir gününü, en önemli ve en genel meselelerin incelenmesine ayırmıştır ki, şiddetle takdire değer kabul olunur. Özellikle biraz önce burada konuşma yapmakta olan hatip bu meselelerin en genelini kendi konuşmasına esas kıldı. Bunu da ayrıca tebrik ederim. Çünkü bu meclislerde ve daha çoğu, birtakım Alman doktorları tarafından kurulan natüralist derneklerde hatipler gayet dar ve özel konular seçerler ki, faydası o nispette özel ve sınırlı kalır. Bununla beraber bilim dallarının günden güne artmakta olduğu ve herkesin bir dalda uzmanlık sahibi olması lüzumu da inkâr olunamaz. Fakat, hiç olmazsa böyle, oldukça genel ve bayram kabul olunan günlerde bu gibi genel konular seçilmesinin daha ziyade faydalı olacağı âşikârdır. [7]

İşte Profesör Schlesinger kendi konferansı için böyle genel bir konu seçti. Bu konu hakkında kendi şahsi fikirlerini tamamıyla anlattı, onları geliştirdi. Özellikle bir âlimin dini ne gibi esaslar⁵⁴ üzerine bina edilir, bunu izah etti. Sözlerinin pek önemli olan birçok noktalarında ben de kendisiyle bir bulunuyorum. Bundan dolayı pek memnunum. Şu kadar ki bu meselede birdenbire iştirak edemeyeceğim bazı noktalar da mevcuttur. Bunları ben başka türlü izah edeceğim. Öncelikle monizm -ki tabiatıta birlik yani cevherlerin uyumu ve birliği- bunu kabul ediyorum ve ancak bu suretledir ki her şeyde bir ruh itikadını ve tanımakta olduğumuz bütün kâinatın tek ve esaslı bir kanun altında oluşumuyla yavaş yavaş evrimleşmekte olduğunu ispat edebiliriz. Bunun için burada ve özellikle organik ve inorganik maddeler arasındaki esasa ait

---

⁵⁴ Bu gibi kelimeleri tekil olarak kullanıyoruz (B.A.). [B.A. harfleri, Baha Tevfik ve Ahmed Nebil isimlerinin kısaltmasıdır (h.n.).]

vahdet meselesinde iyice ısrar edeceğim. Malumdur ki tabiatın [8] inorganik kısmı, organik kısmına nispetle daha geç evrimleşiyor. Bununla beraber bu iki kısım arasına kesin bir sınır çekilemeyeceği gibi, organığın kısımlarından olan hayvan ile bitki ve tıpkı bunun gibi hayvan ile insan arasına kesin bir çizgi çekerek bunları tamamıyla birbirinden ayırmak mümkün değildir.

Bu esas kabul olunduktan sonra bütün bilgilere aynı derecede önem vermek ve hepsini bir tutmak lazımdır. Tabii, yani maddeye ilişkin bilimlerle ruha ait bilimleri birbirinden ayıramayız. Yalnız ikinci kısım, yani ruha ait bilimler, birinci kısmın, yani maddeye ait bilimlerin bir dalı olabilir. Sonuçta ikisi de birdir, bir esasa bağlıdır. İşte monizm, yani vahdet-i mevcûd felsefesinin temeli budur.

Yine bu temel üzerine kurulmuş “mekanizm ve panteizm”⁵⁵ adında diğer bazı felsefe binaları daha vardır ki, bizce bu [9] binalar arasındaki fark ayrı ayrı mimarlar tarafından yapılmış, tarzı muhtelif iki saray arasındaki fark gibidir. Ara yerde kurucularının görüşlerindeki ihtilaftan başka bir ihtilaf bulunamaz. Empedokles ile Lucretius’un, Bruno ile Lamarck’ın ve Strauss’un bu meslek hakkında ayrı ayrı fikir beyan etmiş olmaları meselenin ruhunu değiştiremez. Âlemdeki birliği gösteren esas fikirler daima birdir: Madde kuvvetten, ruh cisimden, Allah tabiattan ayrılamaz. Alman şair ve düşünürlerinden Goethe kadar açıklıkla bu felsefeyi özetleyen olmamıştır. *Faust* operasının bazı parçalarıyla “Allah ve Âlem” manzumesi bu sözümü ispat eder.⁵⁶

⁵⁵ Mekanizm mesleği: Tabiatıta esas ayrıdır, yalnız eşya arasında dereceler, mertebeler, sınıflar bulunur: Yaratılışın beş kategorisi.

Panteizm mesleği: Tabiatıta bir tek mevcut vardır. Madde ile mana ayrı ayrı şeyler değildir: Mevcudun özdeşliği (B.A.).

⁵⁶ Şu münasebetle bizim de hatırıma Mevlana’nın şu beyti geldi:
“Nî men menem o nî tu tuyî nî tû menî / Hem men menem o
hem tu tuyî hem tû menî” (B.A.). [“Ne ben benim, ne sen sensin,

Monizm felsefesini tamamıyla anlayabilmek için felsefenin tarihine bir göz atmak ve insanın tabiat hakkındaki bilgilerini incelemek gerekir.

Ve görürüz ki insan şimdiki hale girmek için [10] ruhuna ait birçok inkılaplar ve muhtelif medeniyet devreleri geçirmiştir. Tarihin yetişemediği ilk ve kaba devirlerde diğer hayvanlara nispetle önemli bir fark sergileyemeyen ve adeta hayvan adını almaya hak kazanan insanlar üçüncü devre nihayetinde biraz evrimleşerek ataları olan “pithécoïde”⁵⁷ adındaki yaratıkları geçtiler. Bundan sonra daha önemsiz bir medeniyet gelir ki, bugünkü vahşilere bakarak bu medeniyet hakkında kısmen olsun bir fikir elde edebiliriz. Bu vahşilerden bedeviler, bedevilerden ise birçok dereceler ve devirler geçirdikten sonra bugünün en gelişmiş ve evrimleşmiş kabul ettiğimiz insanları zuhura geldi.

İşte “genel tarih” dediğimiz o kocaman ciltlerin bütün olaylarını, insanlara ait on iki nesil arasından yalnız beyazlar ve mongollar dediğimiz kısım yaptı. Bence o tarihlere genel tarih denecek yerde “medenileşmiş insanların tarihi” dense daha uygun olur. Çünkü bu tarihin bahsedebildiği işler ancak altı bin seneye münhasırdır ki, [11] bu müddet yeryüzüne mensup organik âlemin milyonlarca sene uzayan tarihine nazaran gülünç bir derecede hiç kalır.

İnsanın en eski atası olan “anthropopithèque”ler⁵⁸ ve onların arkasından zuhur eden vahşilerden şimdilik daha ziyade açıklıkla bahsedemeyiz. Fakat insanın ikinci dereceden basit bir şekli olan vahşiler Lichtenberg’in dediği gibi o şekilde yaratılmamışlardır. Yani onlar ilk nedenlerin zorlaması altında meydana gelen ilk hayvanlar değildir. Onların, her şeyin nedenini öğrenmek ihtiyaçları maymunlar ve köpekler derecesine çıkamadığı gibi araştırma kuvvetleri de bilgi elde

---

ne sen benim / Hem ben benim, hem sen sensin, hem sen bensin”
(h.n.).]

⁵⁷ Bir tür maymun.

⁵⁸ Madagaskar’da bulunan bir tür yaratıktır ki, insan ile maymun arasındaki ara geçişi tamamlıyor.

etmeye yeterli bir dereceye gelememiştir. Eğer henüz o derecede bulunan insanların akıl ve zekâlarından bahsetmek istersek bu mazhariyetin memeli hayvanlarınkinden hiç ayrılamayacağını ve din hakkındaki fikirlerinin de yine aynı derecede bulunacağını söylemek gerekir.

Gerçekten de hayvanlarda aklın ve dinin mevcudiyeti fikri [12] zamarımızda bile itirazlara uğruyor. Fakat aşağıdaki mukayeseler bu fikrin ne kadar isabetli olduğunu ispat eder. Gittikçe ağır ağır evrimleşen medeni hayatın, asırlar geçerek, insanın ruhunda meydana getirdiği gelişim izlerinden diğer evcil hayvanlar da hissedar olmuşlar ve özellikle köpek ve at gibi memelilerin en yüksek tabakasında bulunan bazıları pek ziyade gelişim eseri göstermişlerdir. Bunlar insanla pek sınırlı bir iştirak tesis etmiş oldukları halde terbiyenin tesiri altında, fikirlerin iştiraki ve ayrışması hadisesi zihinlerinde daha süratle ve daha çoklukla meydana gelmeye başlamış, yani oldukça mükemmel muhakemeler icrasına muktedir olmuşlardır.

Hatta hayvan terbiyesinin içgüdü haline giren tesirleri, kazanımla elde edilen vasıfların da tevarüs edebileceğine delil kabul edildi, hem de çürütülemez bir delil...

Psikolojideki "ruhların mukayesesi" bahsi bize hayvanlarda ruhun ne kadar çok devirler ve değişimler geçirdiğini izah eder. Bu hayvanlar arasında da akıl ve zekâ, din ve ahlâk gibi kabiliyetler gösteren sınıflar vardır. [13]

Örneğin omurgalı olanlar, kuşlar ve memeliler bu hususta en öndedirler. Biz onlarda yalnız topluluk halinde yaşayan yüksek hayvanlardaki birarada yaşama meziyetlerini⁵⁹ değil, aynı zamanda malumatı, ödev duygusunu, vicdanı, insana nazaran itaat, idareye tâbilik ve vahşilerin allahlarına karşı hissettikleri himayeye ihtiyaç vesair gibi halleri de görebiliriz. Fakat gerek bu derece gelişmiş olanlarda, gerekse hiç gelişmeyenlerde bütün kâinat hakkında araştırmalar icrasıyla ve felsefenin esaslarını, tabii bilimlerin temelini ortaya koyacak

⁵⁹ Gelecek aşkı, dostluk, sadakat, fedakârlık vesair gibi meziyetler.

derecede yüksek malumat ve zekâ eseri görülememiştir. Bu mazhariyet yalnız insanlara ve hatta medeni kavimlerin en gelişmişlerine nasip olmuş, gayet dereceli ve ağır bir evrimleşme sonucunda ve din hissi şeklinde meydana gelmiştir.

Dinin ve felsefenin bu derece ilkel olduğu bir zamanda insanlar “monizm” esasını idrakten henüz pek uzak bulunuyorlardı. O zaman tabiatın hadiselerini [14] ve bunların ilk nedenlerini anlamak için zekâlarını sarf etmeye ve bu nedenleri gayet tabii bir surette, tıpkı insana benzeyen birtakım allahlara atfetmeye başladılar. Fikirlerince bu allahlar aynı zamanda hem yaratıcı hem de müessir idi. Gök gürültülerinde, şimşeklerde, fırtınalarda, zelzelelerde, güneşte ve ayda, havanın değişimlerinde, jeoloji biliminin dikkatini çeken hadiselerinde, daima şahsi bir Allah’ın ya da bir dâhinin tesirini görür ve onu antropomorfik bir surette düşünürlerdi. Gitgide iyi ve kötü, dost ve düşman allahlar ayırdılar, onların muhafaza edicilerini, mahvedicilerini ayırt ettiler. Meleği ve şeytanı düşündüler.

Fakat öğrenmek ihtiyacı yavaş yavaş büyüyüp de mesele organik hayatın sergilediği daha yüksek hadiselerle, bitkilerin, hayvanların oluşumu ve değişimiyle, insanın yaşaması ve ölmesiyle ilişkilenince iş başkalaştı.

Kendi organizmasının gayesine göre pek mükemmel bulunduğu bu âlem, insanı, bir plan gereğince varlığa getirilen kendi eserleriyle, Allah’ın plansız ve modelsiz inşa ettiği eserler arasında bir mukayese icrasına sevk etti. [15] Malumdur ki, organik varlıklar hakkında böyle bir itikat yani onların insan şekil ve mahiyetinde bir Allah tarafından yaratıldığı itikadı o kadar yaygınlaştı ki, asrımızın ortasında bile çoğunlukla mevcuttur. Bunun istinat edilemeyecek derecede çürük bir felsefe olduğu iki bin seneden beri birçok gayretli filozoflar tarafından iddia olundu. Hatta 1873 senesinde vefat eden tabiat âlimlerinden Louis Agassiz *Essai sur la classification* adındaki kitabında bu felsefeyi iyice açıklığa kavuşturmuş ve hiçliğini göstermiştir.

Bu eski mezhepler, ilâhiyat bahisleri, felsefe meslekleri, hatta Eflatun'un hikmeti, monizm mesleğiyle taban tabana zıt idi. Onlar Allah ve tabiat adında iki varlık tanırırlar. Bunlardan ilki yaratıcı, ikincisi yaratılmıştır. Biri ruh, biri maddedir. Ve birbirinden ayrı ayrı şeylerdir. Bu itikat dinlerde de mevcuttur. Özellikle birbiriyle ilişkili "monoteizm" mesleği Musevilik'te, İsevilik'te ve Müslümanlık'ta [16] esas kabul edildiği gibi bu üç büyük dinin teferruatı gibi duran diğer dinlerde, hatta mitolojinin dine temas eden hurafelerinde yine bu meslek göze çarpar. Oralarda fazla olarak bir de "politeizm" meselesi var. O zamanki itikada göre iyilik allahlarına⁶⁰ karşılık kötülük, mahv ve tahrip Allahları,⁶¹ bundan başka yarım allahlar, hepsi birden bu âlemi idare ederler.

Bu düalizm ve politeizm meseleleri arasında esaslı bir fikir olmak üzere insanın allah şekil ve mahiyetinde, ya da allahın insan şekil ve mahiyetinde bulunduğu itikadını⁶² unutmamalıdır. Kendisinin tamamıyla allaha benzediğini ve doğrudan doğruya ondan ayrılmış olduğunu varsayan insan kendi kendisine büsbütün başka bir mevki vermiş ve tabiatın diğer parçalarından ayrı kaldığını zannetmiştir. İşte bu zan ortaya bir felsefe daha attı ki o da: "yaratılışın gayesi [17] insandır"⁶³ mesleğidir. Bu meslekte esas, tabiatın ve yaratılıştan maksat insandır, insan en yüksek gayedir. Tabiatın diğer parçaları insanın ihtiyaçlarını karşılamak için yaratılmıştır.

Ortaçağ'da bu itikatlara bir de "Kâinattan maksat yeryüzüdür"⁶⁴ zannı eklenmişti. Yeryüzünün sabit bir merkez olduğu, Güneş'in, Ay'ın ve diğer yıldızların onun etrafında devretmekte bulundukları varsayıldı. 1543 tarihinde *İncil-i Şerif* üzerine dayanan bu felsefeyi Kopernik adındaki hakim alt

⁶⁰ Osiris, Hürmüz ve Vişnu gibi.

⁶¹ Typhon, Ehrimen, Şiva gibi.

⁶² Antropomorfizm.

⁶³ Antroposentrizm.

⁶⁴ Geosentrizm.

üst ettiği gibi “Yaratılışın gayesi insandır” itikadını da 1859 da Spencer⁶⁵ yıktı.

Bu felsefe meslekleri ile eski dinler hakkında genel bir mukayese ile beraber tarihsel bazı incelemeler icra edersek çıkacak olan sonuç genel itibarıyla bize gösterir ki, fikre ait her ilerleme ve bilimlerde meydana gelen bütün inkılaplar bizi düalizm felsefesinden ve politeizm mesleklerinden ayırarak [18] monizm esasına doğru yaklaştırır. Faaliyette olan zekâlar günden güne daha açık bir surette görürler ki: Allah maddi âlemin dışında değil içindedir. Bütün bilimler, bütün bilgiler bu suretle itikat etmek ihtiyacını meydana getirir. Allah’ı ayrı bir varlık varsaymanın doğru olmadığını ve aksine maddede içkin ve dağılmış bulunduğunu gösterir. Tabiatın garip hadiseleri, bizi kuşatan her türlü organik, inorganik varlıkların değişimi ve evrimi ancak bu suretle izah olunuyor; onların aynı asıldan, aynı maddeden ve aynı ilksel kuvvet tesiriyle meydana geldikleri anlaşılıyor. Ruhumuzun, genel ruhun bir zerresi, yani maddeden asla ayrılmayan kuvvetin bir kısmı olduğu, vücudumuzun ise kâinatı oluşturan maddi cismin bir parçası bulunduğu meydana çıkıyor...

Kâinattaki varlıkların birliği hakkındaki bu itikada, hatta matematiksel bir esas olmak üzere fizik ve kimyanın büyük büyük keşiflerini de zikredebiliriz. Mayer ve Helmholtz’un tesis ettiği “kuvvetin korunumu” kanunu bu hususta [19] pek önemli bir delildir. Bu kanun gereğince “kuvvet” denilen şey âlemde daima aynı miktarda ve aynı kudrettedir. Yavaş yavaş azaldığı zannolunan bir kuvvetin, dikkat edilirse, kuvvetlikten çıkarak başka bir şeye inkılap ettiği anlaşılır. Yine Lavoisier’nin madde hakkındaki meşhur kanunu kâinatta yeni hiçbir zerrenin meydana gelmesinin mümkün olmadığı gibi yok edilmesinin de mümkün olmadığını ve meydana gelme ve yok olma gibi görünen hadiselerin bayağı bir şekil değişiminden başka bir şey olamayacağını ispat eder. İşte kimyanın, kuvvetin daima aynı kaldığı ve fiziğin de maddenin

⁶⁵ Metnin aslında Darwin’dir (h.n.).

daima aynı kaldığı hakkındaki bu teorilerini biz daha genel bir felsefe kanunuyla birbirine bağlar da deriz ki, madde ile kuvvet de yine aynı bir cevherin muhtelif tarzda görünen iki şeklinden başka bir şey değildir. Ve kâinatta ancak bir ilke, bir cevher vardır: İşte monizm felsefesi... Bu felsefenin önemli bir kısmı olmak üzere “canlı atomlar”⁶⁶ adındaki eski teoriyi kabul edebiliriz. Bu teoriyi iki bin sene evvel Empedokles [20] adındaki hakîm “unsurların aşkı ve nefreti” adıyla meydana koymuştur ki, günümüzün fiziği ve kimyası bunu, daha önce Demokritos’un ortaya koyduğu şekilde ve “atom teorisi” adı altında kabul etmiştir. Gerçekten de Demokritos her cismin gayet küçük atomlardan oluştuğunu ve şeklinde meydana gelen değişimlerin bu atomların konumlarını değiştirdiklerinden ileri geldiğini söyledi.

Bugünkü bilim bunu tamamıyla kabul ediyor. Kâinatta gerek organik ve gerek inorganik her türlü hadiseleri izah etmek için cisimleri oluşturan atomların cansız değil, aksine canlı, yani kendi kendilerinden hareket etmekte olduklarını ve çekme, itme kuvvetleriyle donanmış bulunduklarını kabul etmek gerekir. Empedokles’in bahsettiği aşk ve nefret, bu çekme, itmeden başka bir şey değildir. Fizik, cisimlerde saklı olan bu kuvveti, “tesir icra edebilen kuvvet ve edemeyen kuvvet”⁶⁷ diye tarif etmiştir. [21] Her ne kadar monizm felsefesi, tabii olan bilimlerin, esasa ait ve lüzumu zorunlu bir teorisini oluştursa ve hiç müstesnasız bütün hadiselerin, atomların mekanik olan hareketlerinden meydana geldiğini izah eylese de yine itirafa mecburuz ki: biz bu atomların esasına ve bütün uzayı dolduran ve bir tek olan eter ile münasebetlerinin sırlarına henüz lazım geldiği kadar vakıf değiliz. Bugün kimya karışık birçok cisimleri analiz ederek birkaç basit şekil elde ediyor. Hele son günlerin başarıları daha büyüktür. Yine kimya analizleri sayesinde anlaşılıyor ki, şimdiye kadar daha ziyade analiz edilemedikleri için basit

⁶⁶ Kendi kendine hareket eden atomlar demektir.

⁶⁷ Canlı kuvvet, mekanik kuvvet.

olduklarına hükmolunan cisimler de nispetleri muhtelif, cevherleri aynı birtakım atom zerrelerinden oluşmuşlardır. Yani her cisim, aynı ve gayet ilkel bir maddeden meydana gelir. Esas daima bir, şekil ayırır. Bununla beraber atomların vasıflarına dair daha kesin ve açık bir karar verebilmek şimdilik mümkün değildir.

Zamanımıza gelinceye kadar birçok hakîmler bu önemli meseleye, [22] yani tabii bilimlerin felsefesine dair keşifler yapabilmek ve atomların özelliklerini daha yakından inceleyerek onların eter ile olan münasebetlerini büsbütün tayin edebilmek için pek çok çalışmışlar, pek çok emekler feda etmişlerdir. Bu incelemelerden anlaşılan yalnız bir şey vardır ki, o da eter denilen cevherin saf, homojen ve bütün uzayı doldurmakta olduğu ve tartılması mümkün olan maddelerin atomları arasına nüfuz ederek onları birbirinden ayırdığı meselesidir.

Yine bu saf, ince ve duyulur derecede ağırlığı olmayan eterdir ki kendi dalgalarıyla ışığı, ısıyı, elektriği ve manyetizmi meydana getirir. Ne olduğu henüz anlaşılmamış olmakla beraber bunun da birtakım atomlardan oluşmuş olduğunu varsaymak mümkündür. Buna aykırı ne bir hadise ne de gözlem söz konusudur. Bu yüzden bazı muğlak meselelerin çözümüne neden olmak üzere eterin atomları arasında doğal bir itme kuvveti bulunduğu ve bu tartılabilir maddelerin parçalarında mevcut çekim kuvvetine karşılık [23] geldiği varsayılabilir, genel hayattaki mekanizm ancak bu suretle izah olunur. Ve Profesör Schlesinger tarafından sarf olunan “bütün uzayın hareketi” tabirinin bu suretle, yani eter denilen yegâne cevherin titreşimi suretinde yorumlanması uygun olur.

Teorik fiziğe gelince, bu günlerde pek büyük ve önemli bazı keşifler daha meydana koymuştur ki, bu keşifler eter hakkında bizi biraz daha aydınlatırlar ve bu suretle eterin tabiatına, cevherine, hareketine dair önemli bir mesele ortaya çıkarak yine monizm felsefesine gelir, dayanır. Şimdiye kadar eter, birçok âlimler nazarında ağırlıksız bir cevher zannolunuyor ve onun özelliğine dair hiç kimse bir şey

bilmiyordu. Eter öyle bir şeydi ki, bazı meselelerin çözümlenmesinde kabulü zorunlu ve tedariki kolay bir âlet sayılıyor ve önemi bundan ileriye geçemiyordu. Fakat 1888 senesinde Heinrich Hertz elektrik kuvvetinin tabiatı hakkında bizi aydınlatıverince bu düşünce tamamıyla değişti. Profesör Hertz daha önce Faraday'ın sezmiş, [24] fakat tecrübe ile ispat edememiş olduğu bir hakikati buldu çıkardı ki, bu hakikat de şudur:

Işık, ısı, elektrik ve manyetizm aynı şeydir. Aynı kuvvetlerin toplanmasından ve eter zerrelerinin yatay titreşimlerinden ileri gelir.

Gerçekten de ışığın her ne kadar mahiyeti ayrı olsa da yine bir elektrik tezahüründen başka bir şey olmadığı diğerlerine nispetle daha âşikârdır. Ve bu suretle eterin artık teori halinden çıkarak gerçek bir mevcudiyet kazanması zorunlu oluyor. Ve elektrik, ışık tecrübeleri bunu açıkça gösteriyor. Gerek elektrik ve gerek ışık dalgalarının uzunluğunu bile ölçebiliriz. Hatta bazı fizik âlimleri eterin ağırlığını tayin ile uğraşıyorlar. Bu hususta başarı gösteren tecrübeler pek çoktur.

Eter hakkında, günden güne gelişen bu vukuf, monizm felsefesi için pek büyük faydalar meydana getirdi. Bu suretle boşluk felsefesinin ve cisimlerin uzaktan birbiri üzerine tesirleri kuralının hata [25] olduğunu meydana çıkardı. Kâinatın boş zannettiğimiz yerlerinin -ki tartılabilir maddelerden âridir- eter ile dolu olduğu anlaşıldı. Yüz sene önce Kant'tan öğrendiğimiz zaman ve mekân fikirleri⁶⁸ bugün bütün bütün değişti. Burada büyük feylesof Koenigsberg'in,⁶⁹ âlemin yaratılmasındaki maksat hakkındaki mütalaaları arasında ve metafiziğinde söylemiş olduğu bir sözden, ortaya koymaya çalıştığı bir teoriden de bahsetmek isterim.

⁶⁸ Mekân: Maddi şeylerin aynı zamanda mevcudiyetlerinin tertibi. Zaman - Olayların birbirini izleyişinin tertibi (B.A.).

⁶⁹ Burası yanlış çevrilmiştir. Aslı "Koenigsbergli büyük filozof" olacaktır (h.n.).

Bu feylesof eter teorisini bilimsel ve tabii bir dinin esası olmak üzere kabul etmiş, aktif ve yegâne olan etere yaratmak kuvvetini verdiği gibi âtıl ve ağır olan maddeyi yaratılışın malzemesi olmak üzere göstermiştir.⁷⁰

Fakat daima araştıran bir zekâ bu noktaya saplanıp kalamaz. Nihayet yine monizm felsefesinin baş döndürücü manzarası karşımıza çıkar ve kâinatın [20] o tek ve büyük muammasına bizi biraz daha alıştıırır, yakınlaştıırır.

Kendi kendimize soruyoruz: Bu hafif, latif ve aktif olan eter acaba ağır ve âtıl olan madde ile nasıl muamelede bulunuyor; o madde ki, biz onu kimya vasıtasıyla analiz ediyor ve yalnız atomlardan bileşmiş olduğunu anlıyoruz. Günümüzdeki analitik kimya bilimi bize yetmiş iki adet basit madde gösteriyor ki, bunlar ilk unsurlardır ve analiz edilemezdirler. Bununla beraber yine bu unsurların karşılıklı olan münasebet ve iştirakleri, bir alaşım halinde karışımları, tabii vasıflarının özdeşliği, bunların da tarihsel bir inkılabın ürünleri olduğunu ve ilk atomların adetçe ihtilafından meydana gelen uyumsuz bir dağılımın ve birbirine benzemeyen karışımların sonucu bulunduğunu gösteriyor.

Gayet ilksel olan bu atomlar hakkında -ki tartılabilir ve bilimsel anlamıyla âtıl olan maddenin son ve gizli parçalarıdır- bazı vasıflar zikrolunabilir. Bu atomlar [27] öncelikle ezeli, ebedi ve değişim kabul etmeyen şeylerdendir. İkincisi vasıflar ve büyüklük açısından her yerde birdirler. Her ne kadar son tahlilde belirli bir büyüklük arz ederlerse de tabiatları gereğince bölünmeye kabiliyetleri yoktur. Şekilleri küresel, atalet özelliğine sahip, değişimsiz ve elastikiyetsizdir. Hatta eterin kendilerine nüfuzu bile mümkün değildir. Bunlardan başka bu atomların başlıca bir özelliği daha vardır ki, o da aralarında "kimyasal bağıntı" denilen bir birlik arzusunun varlığıdır. Bu özellik gereğince daima birbirinin

---

⁷⁰ Muhyiddin Arabi'nin *Fusûs*'unda da bu felsefeye tesadûf olundu (B.A.).

yanına toplanır, tabiatın kanunlarına uygun olarak, belirli şekillerde birtakım cisimler meydana getirirler.

Yeryüzünün tabii olan mevcudiyetinin şartları dairesinde bu ilksel atomların biraraya gelmesi kimyada gördüğümüz unsursal atomların varlığını oluşturur ki, bu atomların da analizi mümkün değildir. Kimyayı oluşturan unsurlar arasındaki özelliklerin farklılığı ve bu unsurların, günümüzdeki tecrübi bilimlerin sayesinde bile birleşememeleri yine unsurları oluşturan ilksel atomların gerek adetçe ve gerek konumca [28] ayrı ayrı bulunmalarından ileri geliyor. Örneğin organik âlemin varlığına neden olan karbonun (kömür) atomu, dört yüzeyli bir cisim şeklinde toplanmış dört ilksel atomdan ibarettir.⁷¹ [29] Bu gelişmelerden ve keşiflerden sonra 1896⁷²

---

⁷¹ Bu satırları daha ziyade aydınlatmak için Langerber'in kimyasındaki atom teorisini açık bir dille ve özetle aktarıyoruz:

Belirli ve göreceli uygunluk kuralları maddenin içsel bileşimi hakkında cereyan eden eski bir felsefenin tamamıyla idrak edilebilmesi için Dalton tarafından birleştirilmiştir. Demokritos tarafından keşfolunarak Epikuros ve Lucretius tarafından kabul edilen bu teori: Tabiatla gerek katı ve gerek sıvı ve gerek gaz halinde bulunan bütün maddeler, atom adı verilen ve göze görünmeyen birtakım zerrelere bileşiminden ileri gelmiştir. [Basit cisimlerin bölünme kabul etmeyen en son zerresi atomdur. Bu atomlardan ikisi bir araya gelirse bir molekül oluşturur. Şu halde bileşik cisimlerin bölünme kabul etmeyen en son parçası yine moleküldür.] Bu görülemeyen zerreler ısı, elektrik vesair gibi bazı kuvvetlerle hareketlidir ki, bu kuvvetler de o cismin atomları (yani molekülleri) arasındaki tabii çekimden ileri gelir ve görünür olan kimyasal ve fiziksel hadiseleri doğurur. İşte bu hadiseler bize cisimleri organik, inorganik adlarıyla iki ayrı şekilde arz eder.

Fakat şimdiye kadar, boş ve sonsuz tartışma ve çatışmalardan başka hiçbir şey doğurmamayan bu faydasız malumat üzerine yine Dalton "Basit cisimlerde bulunan her bir atom, sabit bir ağırlığa sahip ve bayağı bir şekilde yan yana gelmekle 'atom' adı altında tamamıyla belirli kümeler oluşturur" diyerek süregiden bu tartışmalara ciddi ve faydalı bir son verdi.

senesinde Mendeleieff ve Lothar Meyer tarafından keşfolunan kimyasal unsurlar arasındaki “periyodik kanunu” -ki daha sonraları tabii bilimlerdeki “metot” tamamıyla bu kanuna dayandı- Gustave Wendt tarafından daha [30] ziyade genişletilip genelleştirilerek evrim teorisine esas kabul edildi. Çünkü görünüyordu, mevcut unsurlar daima geliyor ve çoğalıyorlardı. Çünkü tarihsel devirler araştırılırsa ancak altı basit unsur bulunuyor ve diğerlerinin sonradan meydana geldikleri anlaşıyordu. [31] O halde hatıra gelmez mi ki: Bu

Esaslı bir teori üzerine kurulmuş olan bu dava, cisimlerin içsel bileşimi hakkında pek basit ve makul bir fikir sağladığı için faydalı ve anlamlıdır.

Gerçekten de eğer iki cisim arasındaki kaynaşma kesinlikle belirli atomların birliğinden meydana gelirse ve bu atomlardan herbirinin ağırlığı sabit bulunursa, açıktır ki bir taraftan cisimler kesin bir nispet dâhilinde kaynaşır, diğer taraftan bir cisim diğer bir cisimle birçok bileşikler meydana getirdiği zaman birinin ağırlığı daima aynı kaldığı halde diğerininki 1, 2, 3, 4... gibi nispetlerle sürekli olarak değişir ve çoğalır ki, buna da “göreceli uygunluk” denir.

Dalton davası adıyla da anılan bu atom teorisi birtakım ikna edici işlemler ile donanmıştır. Şimdiye kadar icra edilen birçok bilimsel ve matematiksel tecrübeler bu kanunların cisimlerin kaynaşmasını ne derecelerde yönlendirdiğini gösteriyor.

Bu münasebetle Avagadro ve Amper teorilerini de zikrederim.

(1) Olağan gaz ve buharlar, Mariotte ve Gay-Lussec kanunlarına tâbidirler. Yani tamamıyla gaz ve buhar haline getirilen cisimler aynı hacimde bulundukça içerdikleri atomlar da sayıca birbirine eşit olur.

(2) Bileşik olan gaz ve buharlar aynı şartlar dâhilinde ve aynı hacimde bulundukça sayıca eşit molekülleri içerirler.

Bu esas davası şu suretle bir düstur şekline girebilir:

“Tamamıyla gaz halinde bulunan bütün cisimler, aynı hacimde bulundukça aynı sayıda moleküllere sahip olurlar”. Daha önce söylediğimiz üzere basit cisimlere eşit moleküllerden oluşmuş nazarıyla bakılabileceğinden, genellikle olağan bir molekül iki atoma sahip bulunur (B.A.).

72 Asıl metinde 1869'dur (h.n.).

altı basit unsur da bir tek ve ilksel unsurdan meydana gelmiştir?...

Bu düşünce tamamıyla geçerlidir. Hatta Crookes *Genésé des éléments* adındaki kitabında bu ilksel ve teorik maddeye "ilk unsur" anlamına gelen "protyle" ismini vermiştir. Bu unsurun tecrübe ile açığa çıkarılması ve sergilenmesi zamana bağlıdır. Bir gün gelip bu arzu da gerçekleşirse, artık topraktan altın yapmak için uğraşan simyacıların başarıları âleme ilan olunacak ve diğer maddelerin süratle altın ve gümüşe dönüşmeleri kolaylaşacaktır.

Şimdilik bu bir yana bırakılır da meselenin tabii olan şekline dönülürse, önümüze daha önemli ve müthiş bir soru çıkar ki, o da şudur:

Bu ilk unsurun eter ile münasebeti ne suretledir [32] ve nedir?... Bunlar arasında bir ayrılık var mıdır?... Yani cevherleri başka başka ve birbirine zıt mıdır? Yoksa maddeyi de eter mi doğurdu?...⁷³

Bu büyük soruya cevap olmak üzere şimdiye kadar birçok fizik teorileri öne sürülmüştür. Kimyanın atomlara dair muhtelif teorileri henüz bu meraklı fikirleri teskin ve tatmin edecek bir mükemmeliyet arz edemediği gibi, fikrimce,

⁷³ Madde ile eterin mukayesesi (Bir teori):

Eter, hareketli ve aktif bir gayri maddi cevher.

Eterde titreşim kabiliyeti vardır.

Eterin özellikleri: Elektrik, ışık, ısı, manyetizm.

Eterin cevheri: Kuvvet, elastikiyet ve sonsuzluk, atomdan oluşmuş olmamak.

Eter yaratıcıdır ve sürekli vazifesinde devam eder.

Eter uzaydır.

Madde, âtlı ve pasif maddi cevher.

Maddede atalet özelliği vardır.

Maddenin özellikleri: Ataletten başka, ağırlık, kimyasal ilişkiler.

Maddenin cevheri: Sonluluk, elastikiyetin olmaması ve atomlardan oluşmuş olmak.

Madde yaratılmıştır.

Madde, bu uzayın kısmen yoğunlaşmasıdır.

benden evvel burada konferans veren [33] muhterem profesörün uzay dâhilinde hareketin meydana gelişine dair pek anlamlı olan teorileri dahi, üzerine dayanılabilir bir delil olamaz. Hatta kendileri de bunu itiraf ediyorlardı. Bilimsel bir dinin esasını oluşturacak olan bazı cesurca iddialar ve teoriler vardır ki, onlar herkesin subjektif hükümlerine ve öğrenimlerinin derecesine göre kabul ve itimat etmeye değer sayılırlar. İşte bu teori de onlardan birisidir. Bu yüzden son defa olarak karşımıza çıkan soruya verilmesi lazım gelen cevap, henüz tabiata dair olan bilgilerimizin sınırı dışında bulunuyor.

Fakat atom unsuruna dair olan bu incelemelerimizi geriye doğru ilerletmeyi bir yana bırakarak bakışımızı karşıt yöne çevirir ve genel olan inkılap ve dönüşümün tarihini mütalaa edecek olursak, son otuz sene zarfında tabiatı tanımak hususundaki ilerlememizi görürüz. Ve bu yönde de hiç beklenilmeyen geniş bir saha meydana çıkar. Henüz kırk elli sene önce tabii bilgilerimiz sınırı dışında kabul olunan bu sahada şimdi birçok [34] vukuf malikâneleri elde edilmiş ve birçok muammalar pek açık, pek göz kamaştırıcı bir surette çözülmüştür.

İnsan zekâsına ait bütün bu ilerleme ve mazhariyetlerin üstünde diğer bir mazhariyet daha vardır ki, o da evrim teorisinin keşfidir. Aşağı yukarı bir asır evvel şair Goethe tarafından sezilen bu teori on dokuzuncu asır başlarında Lamarck tarafından bilimsel bir ifade şekline konulmuş ve kırk üç sene önce⁷⁴ Charles Darwin tarafından bir teori olarak kurulmuştur. Darwin'in bu teorisi Lamarck'ın kalıtım ve çevreye uyum (*adaptation*) kuralları arasındaki karşılıklı tesirler teorisini tamamlamış, bu husustaki boşluğu doldurmuştur.⁷⁵ [35]

⁷⁴ Konferansın verildiği tarihe nazaran.

⁷⁵ Anaximandros adında İyonyalı bir filozof bunu ta altıncı asırda, yani İsa'nın gelişinden daha önce iddia etmiş, ilk hayvancıkların suda meydana gelerek yavaş yavaş evrimleştiklerini ve insanın şekil değiştirmiş bir balık olduğunu söylemiştir. Muhyiddin

Şimdi gayet kesin surette biliyoruz ki organik âlem, dünyamızda birtakım esas kanunları altında ve devamlı bir surette meydana gelmiş, tıpkı Lyell'ın 1830 tarihinde inorganik âlem hakkında beyan etmiş olduğu tarzda cereyan etmiştir.

Yine biliyoruz ki, muhtelif ve birçok hayvan cinsleri ve bitkiler, hepsi de aynı bir tek hayvanın yavruları ve yine bir tek kütüğün dallarıdır. Hatta insanlar da bu yavru cinslerden biri ve en tazesı, en gelişmiş, en mükemmeli bulunuyor ki, bağlı olduğu ilk kütük "omurgalılar" kütüğüdür.

Evrime ait birçok tabii ve birbirine bağlı sabit kanunlar vardır ki, onlar takip olunursa bir düşünürün zekâsı, yaratılış denilen pek ilksel bir halin müphem ve gürültülü olaylarından başlayarak zamanımıza kadar gelebilir. En önce, nihayetsiz olan uzay içinde elastiki, daima değişken ve sayılması mümkün olmayan gizli, yani görünmez parçalardan oluşmuş, homojen ve kendi arasında maddenin atomları [36] serpili olan eterden başka hiçbir şey mevcut değildi. Hatta belki bu atomlar da yine eterin yoğunlaşmış titreşen parçalarından ibaret bulunuyorlardı. Bir zaman oldu ki bu ilksel atomlar belirli miktarda bir araya toplandılar ve bizim madde dediğimiz tabiatın macununu oluşturdular. Kant'ın ve Laplace'ın "nebula"⁷⁶ teorisi gereğince dönmeye başlayan kürelerin hepsi bu ilksel ve titreşen buluttan (biraz önce zikrettiğimiz macun) ayrılmıştır. Bizim Güneşimiz işte bu

---

Arabi'nin de maymunun yetkinleşme yoluyla insan olduğuna dair bir sözü mevcuttur (B.A.).

⁷⁶ Âlemlerin oluşumu bahsinde ilksel maddeler olarak parlak birçok maddi zerrenin uzay dâhilinde saçılmış bir halde bulundukları bütün tabiat âlimlerinin tasdiki altındadır. Şu kadar ki hakîm Newton bunları biraraya toplayarak âlemleri oluşturan ve birbiri etrafında döndüren bir rahmani kudrete inanmış, fakat Laplace bu kudretin de genel bir tabii kanundan başka bir şey olmadığını ispat etmiştir. Bunun ayrıntılı açıklamasına girişilecek olursa, Güneş'in oluşum şekli ve Dünya'nın bir kıvılcım halinde ondan kopması ve yavaş yavaş soğuyarak kabuk bağlaması meselelerine kadar gideriz (B.A.).

milyonlarca kürelerden biridir ki, “merkezden dışarıya doğru atan” bir kuvvetin tesiri altında kendisinden kopan gezegenlerle birlikte “Güneş Sistemi”ni oluşturur. Dünyamıza gelince, bu küçük ve kâinata nazaran pek anlamsız gezegen de bütün hayatını Güneş’in ışığına borçludur. İşte başlangıçta atmosferden ari bulunan küremiz uzun bir müddet sonra soğumaya başladı. [37]

O dereceye geldi ki yavaş yavaş sertleşmeye başlayan kabuğu üzerinde damla damla sular birikti ve yoğunlaştı. Bu hal, organik hayatın meydana gelmesi için gereken şartların birincisi idi. Arkasından “organizmaların oluşturucusu” olan karbon zerrelere yan yana gelmeye ve pıhtılaşmış bir halde bazı maddeler oluşturmaya başladılar. O esnada meydana gelen bu maddelerden biri nasılsa kendi bireysel hayatına gerekli büyüklüğü aşiverdi. Ve mecburen iki eşit kısma bölündü. Her iki kısım irice birer mevcudiyet halinde kalıtımın etkisi altında organik hayatın ilk unsurunu oluşturdu.⁷⁷ Bu, daha bir plazma idi. Zaman geçerek bunun, bu homojen “madde”nin de ortasında [38] bir yoğunlaşma meydana geldi. Bu da bir çekirdek⁷⁸ idi ki protoplazmayı tamamladı ve hücrelere varlık verdi.

Bundan sonra “tek hücreli” denilen birçok organik varlıkların uzun müddet dünyamızda ikametlerini görüyoruz: En adi dokular (*histones*) ve “çok hücreli” olan diğer birçok bitkiler ve hayvanlar bu dokuların “hep bir arada yaşama”⁷⁹ kuralına bağlı olarak yan yana gelmiş evrimsel bir şekilden başka bir şey değildir.

Asıllara ait üç büyük ve tecrübi bilim sayesinde⁸⁰ bu “çok hücreli” olan ilk organik madde, bizi en ilksel ve hücresel hayvanların en basitlerinden⁸¹ insana kadar sevk eder. Bitkilerin en adisinin kökünde tıpkı bu ibtidai hayvanlarda

⁷⁷ Bölünme yoluyla üreme.

⁷⁸ Nucleus.

⁷⁹ Cénobie.

⁸⁰ Paleontoloji, anatomi, ontojeni.

⁸¹ Metazoalar, ilksel hayvanlar.

olduğu gibi basit bir hazım âleti ve süngerimsi organlar bulunur. Bütün vücutları yuvarlak bir mideden ibarettir ki, bu mide kalınca bir perde [39] ile ikiye ayrılır. Bunlar iki muhtelif cepten, iki muhtelif hücreden başka bir şey değildir. Bu hal adi ve basit bir doku şeklinden başlayarak "metazoa"larda da göze çarpar ki "yumuşakçalar" ve "ışınılılar"dan tutunuz da insana kadar müşterektir. "Kurtçuklar"ın ve en adi kurtların evrimleri takip edilecek olursa görülür ki, bunlar bütün hayvanlara esas olmuşlar ve dört önemli sınıfın, yani "ışınılılar"ın, "yumuşakçalar"ın, "eklemliler"in ve "omurgalılar"ın esasını oluşturmuşlardır. Bunlardan sonuncular insana köken olmuş ve "embriyoloji" ile "anatomi" bilimlerinin bütün özelliklerini varlığa getirmişlerdir. Bu oluşumları biraz daha yakından takip etmek lazım gelirse, "omurgalı" olan hayvanlar en önce gayet basit bir surette ve suda meydana gelmişler, bufa balığı vesaire gibi şekillerden başlayarak "iki yaşamlılar" ve arkasından helezonlar şekline girmişlerdir. Bunlardan sürüngenlerin ilkleri oluştu. Uzun bir müddet geçtikten sonra "trias"⁸² devresi gelmiştir ki, bu devir [40] esnasında bir taraftan kuşların, diğer taraftan memeli hayvanların örnekleri görülmeye başlıyor.

İnsan "omurgalılar" sınıfının memeli kısmından bir hayvandır. En adi bir mukayese insan ile maymun arasındaki sıkı münasebeti ve şekil birliğini ortaya koyar. Bu münasebetlerin büyük bir kısmı esasen memeliler arasında da müşterektir. Günden güne daha ziyade tabiatın bu gibi organik parçaları arasına nüfuz eden "anatomi" ve "karşılaştırmalı anatomi" bilimleri bize ispat ediyor ki, insan ile insana benzeyen hayvanlar⁸³ arasındaki şekil ihtilafı yine bu hayvanlarla diğer maymunlar arasındaki ihtilaftan daha önemsiz ve daha azdır.

Huxley'in farkına vardığı bu durum pek önemlidir. İşte bu suretle insan neslinin kökeni ve meselelerin meselesi

⁸² İkinci araziden.

⁸³ Goril, şempanze, orangutan.

hükümünde olan "insanın tabiattaki konumu" hakkında bilimsel bir cevap tedariki kolaylaşıyor:

İnsan, hayvanlar silsilesi arasından memelilerin en [41] gelişmiş olan ve şimdi nesli tükenmiş bulunan "pithécoïd"lerden azma bir yaratıktır. "Antropojeni" de açıkça bunu gösteriyor. Ve sonuç olarak anlaşıyor ki, omurgalı hayvanların en geç gelişeni, fakat en yüksek evrim eseri göstereni insandır.

Bilimin bize hazırlamış olduğu şu sonucun önemi âşikârdır. Seneden seneye daha ziyade gelişmekte olan bu hakikati inkâr etmek ve kabul etmemek için insanın pek cahil olması lazım gelir. Şurada burada bazı ihtiyar bilim insanlarının ve eski tabiat âlimlerinin bu teoriyi inkâr ettikleri, ya da henüz tecrübelerimizdeki ve vesikalarımızdaki noksandan şikâyet ettikleri işitiliyor. Hatta bu şikâyet Moskova "Antropoloji" Kongresi'nde meşhur bir Alman natüralisti tarafından da ortaya konuldu. Zannederiz ki "biyoloji"deki ve diğer tabii bilim dallarındaki şaşırtıcı ilerlemeler bu natüraliste yabancı kalmışlardır. Hâlihazırdaki bütün tabii bilimler, yani zooloji, botanik, anatomi, fizyoloji, antropoloji... kısacası [42] hepsi bu teoriyi kabul etmişler, hatta birçok konularını bu esas üzerine bina eylemişlerdir.

Aynı şekilde, monizm ilkesi üzerine dayanan bu evrim kanunu, fiziğe ait birçok hadiseleri aydınlattığı gibi yine bu hadiselerin tamamlayıcılarından olan ruhi hayata dair bazı meselelerin de açıklanabilmesine çare buldu. Buradaki "ruhi hayat" sözünden müstesna bir mana anlaşılmamalıdır. Ruhi hayat ile maddi hayat arasında hiçbir fark yoktur. İfademizin bu şekilde dile getirilmesi daha kolayca anlatılabilmek maksadına dayalıdır. Cismimiz nasıl derece derece evrimleşerek omurgalı hayvanların en mükemmeliyi oluşturmuş ise ruhumuz da aynı bu cismin gereği olarak derece derece ve orantılı olarak gelişmiştir. Çünkü ruh dediğimiz şey beynimizin işlevidir. Ve beyin ile orantılı olarak mükemmel olması zorunludur. Bu fikri daha ziyade açıklayabilmek için ruh: "Duygularımızın, fikirlerimizin ve

iradelerimizin toplamıdır” tanımını da kabul olunabilir. Ve bu tanım eksik olsa da yanlış olmaz. [43] Çünkü mikroskoplar vasıtasıyla beyin üzerinde yapılan incelemeler sonucunda bu yetilerin ilk ve bezel âletleri sabit olmuştur. Gerek ontogeni gerekse karşılaştırmalı anatomi bize, ruhun merkezi ve düşüncenin kaynağı olan bu organımızın, yani beynin milyonlarca sene derece derece bir evrimleşme sonucunda bütün hayvanların beyinlerine, hatta omurgalı olanlarınınkine bile üstünlük kazandığını gösteriyor. Yine psikolojinin ruhların karşılaştırılması konusu ispat ediyor ki, beynin bu evrimleşmesi nispetinde, işlevi, yani ruh da aynı suretle gelişmiş ve evrimleşmiştir. Bu saydığımız bilimler bize bir şey daha ispat eder ki, o da ruh eserin, en sıradan hayvanlarda, hatta tek hücrelilerde, haşlamılarda bile kendini göstermesidir. Benim gibi, uzun seneler bu ilksel hayvancıkların hayatı hakkında incelemeler yapan her tabiat âlimi, müspet bir surette kâni olur ki, onların da bir ruhu mevcuttur. Ve hücrel olan bu ruh, birtakım duyguların, fikirlerin ve iradelerin toplamıdır. İşte insanlardaki duygu ve düşünce yetileri, [44] irade kudreti⁸⁴ bu ilksel hayvanlardaki aynı yetilerin derece derece evrimleşmiş ve gelişmiş birer şeklinden başka bir şey değildir, hatta bu ruh yetisine, gayet ilksel ve genetik bir surette ve “kendiliğinden hareket” şeklinde yumurtada bile tesadüf olunmaktadır.⁸⁵ [45]

⁸⁴ Buradaki iradeden maksat, hayatın gereğinden olan bir iradedir, cüz’î irade değildir.

⁸⁵ Bu bahsin daha ziyade anlaşılabilmesi için yakında yayınlanacak olan *Mufasssal Psikoloji*’den şu bahsi almayı uygun bulduk:

Ruhun Genelliği

Dikkatle incelenecek olursak hayvanlarda gördüğümüz bu üç yetiyi, en sıradan canlı maddede, hatta ilk şekillenmiş madde dediğimiz protoplazmada bile olanca açıklığıyla, fakat tabii pek ilkel bir surette buluruz:

Protoplazma baskıyı hissettiği için hafızaya, uzanıp kısalması, gelişip serpildiği için de harekete sahiptir. Bununla beraber bu en küçük canlı bireylerin bilinç sahibi olduğuna, yani bütün

Hakiki ve bilimsel bir ruhbilim, maddi olmayan ve ayrı bir ruhun vasıflarını, işlevlerini, hatta böyle hayali bir ruhun fani kabul olunan beden ile birliğini ve münasebetini değil, aksine ruha ait organlarımızın mahiyetini, onların karşılaştırılmasını, işlevlerini inceler. Çünkü ruhbilim (psikoloji) işlevbilimin, yani fizyolojinin bir dalı, organizmanın bir hayat demek olan faaliyetinin teorisidir. Hatta denebilir ki, şimdiki fizyoloji [46] ve patoloji ile geleceğin fizyolojisi ve psikiyatri bahisleri nihayet kendilerine uğraşı alanı olmak

eylemlerinin kendisi tarafından algılandığına ve düşünüldüğüne inandığımız sanılmasın. Fakat kim bilir. Bilim daha o kadar gelişmemiş ki... [45]

Bu incelemeleri bitkilere tatbik edersek daha yüksek bazı yetiler dikkatimizi çeker. Işık ve yerdeki maddelerden etkilenirler: "Duyarlık"; üzerlerindeki yara ve izleri muhafaza ederler: "Hafıza"; Güneşe dönerler, kökleri besin maddelerinin bulunduğu yöne doğru gider, çiçekleri açılır, kapanır, meyveleri çatlar: "Hareket". İşte bunlar psikoloji yani ruhbilimin bitkiler nezdinde fizyolojik bir taslağıdır.

Tamamıyla hayvanlar gibi ayrı atadan, protoplazmadan doğan bitkiler, büyümek hususunda onlara denk değildir. Çünkü kendine lazım olan besin maddelerini toprakta bulduğu için oraya sabitlenir. Ve bu, bir fizyolojik âdettir ki, sonradan tabiat hükmüne geçmiştir. Mevcudiyetinin şartlarını tamamladıktan sonra daha ziyade büyümek isteyen hiçbir bitki görülüyor. Demek ki onlarda da az çok bir düşünme yetisi vardır.

Hayvanlar ise, aksine oluşumlarının sonucu olarak besinini bir yerden alamadığından gezip dolaşmaya mecbur olmuş ve bunun için bitkilerden ayrılmıştır. İşte onun vücudundaki hareket organları ve duyu organları ve özellikle sinir sistemi vücut bulmuş ve sahibini çevresiyle münasebette bulunduracak bir merkezî organ oluşmuştur. Bu çeşitli organlar bir kere oluştuktan sonra artık günden güne evrimleşmeye başlamış ve "ihtiyaç ilkesi"ni takip ederek hayvanların en mükemmelleri meydana gelmiş ve daha sonra merkezî organın da beyin şekline girmesiyle birtakım bilinç yetileri meydana gelerek artık protoplazmada karışık ve ilkel bir halde bulunan üç yeti tamamıyla açıklık ve mükemmellik kazanmıştır (B.A.). [46]

üzere ancak hücreleri bulacaklar ve daima onlarla uğraşacaklardır. Böyle bir fizyolojinin bize arz etmekte olduğu ve edeceği sonuçlar pek önemlidir. Çünkü hücresel olan bir fizyoloji bize organik hayatın en sıradan, en basit varlıklarında, hatta tek hücreli olan hayvanlarla [47] haşlamlılar ve ışınılılarda bile birçok hayrete değer hadiseler gösterir: Profesör Max Verworn, *Études psycho-physiologiques sur les Protistes* adındaki kitabında bu hususta pek harikalı örnekler göstermiştir.

Tek hücreli olanlarda yürürlükte olan bu ruha ait faaliyet ve başlıca örselenme, duyarlık, hareket gibi hadiseler tamamıyla, hatta daha mükemmel olarak çok hücreli olanlarda da mevcuttur. Bunların hayat ve ruhu kendi vücutlarını teşkil eden hücrelerin ayrı ayrı hayat ve ruhlarının birleşimi, toplamıdır. Aslında "metazoa"larda, süngerimsi hayvancıklarda, poliplerde, bitkilerde ruha özgü, özel bir organ mevcut değildir. Ruhlarına ait olan faaliyete, vücutlarını oluşturan hücrelerden her biri ayrı ayrı iştirak eder. Yalnız yüksek hayvanlarda buna özgü bir organ mevcuttur. Adeta "işbölümü" ilkesine uygun olarak bu organın da birtakım dalları ve yardımcıları vardır. Birçok duyu âletleri, hareket âletleri ve bunların ortasında merkez ve yönetici görevini yerine getiren sinir bezeleri mevcuttur. [48] Hayvanların vücutça gelişimleri nispetinde bu organlarında gelişim ve evrim meydana gelmiş ve bir sinir merkezi etrafında -ki bu merkez bezel dokulardan oluşan beyindir- son derece yetkin lifler ve sinirler, sahibini her türlü duygu ve harekete kabiliyetli hayrete değer bir hale getirmiştir.

İşte ancak bu derece gelişmiş hayvanların nezdindedir ki biz sinir merkezinin en kesin ve yetkin faaliyetini görüyoruz ve buna "bilinç" adını veriyoruz.⁸⁶ Sinirsel olan faaliyetlerin en yükseği kabul olunan bu beyinsel işlev, şimdiye kadar esrarlı

⁸⁶ Doktor Paul du Bois, bilinci şöyle tanımlıyor: "Bilinç" her şahsın beyinde geçici bir süre için mevcut inançların genelidir ki, onun bütün hayatı ve hareketlerine bir rehber olur (B.A.).

bir hadise, maddi olmayan bir varlığın, yani ruhun bir delili olarak öne sürülüyor, bu hususta genellikle müracaat edilecek hiçbir bilim mercii bulunamayarak, "Allah bilir!" deniyordu. Hatta Berlin fizyoloji profesörlerinden birisi insanın bilgilerine ve bunların oluşumuna dair vermiş olduğu bir nutukta böyle söylemişti. Bu [49] söz aynı meslekte olanlara uzun müddet esas oluşturdu. Talihin ne garip cilvesidir ki, Berlin Bilim Akademisi üyelerinden bir zat bundan yirmi sene önce vermiş olduğu bir nutukta bilincin, idraki mümkünsüz bir harika olduğunu ve vukuf için üzerinden atlanamaz engel oluşturduğunu iddia etti. Bu iddia daha sonra, asrımızın teoloji âlimi Friedrich Strauss tarafından hakkıyla reddedilmiştir. Bu zat gerek eski ve gerek yeni inancı pek iyi ve açık bir surette tanıdığı için tamamıyla anlamıştır ki, insanın ruha ait olan her türlü faaliyeti, hatta bilinci, aynı kaynağın, yani sinir merkezinin bir işlevidir. Monizm inancı da bunun böyle kabul edilmesini destekler. Fakat bilime daima dar görüşlü olarak bakan bu Bilim Akademisi üyeleri bu hakikati idrak edememiş ve sinirlere ait bir meseleyi de tabiatın "maddenin kökeni, madde ve kuvvet" gibi büyük ve muğlak meseleleri, muammaları arasına karıştırmak istemiştir.

Fakat epeyce bir müddet oluyor ki bu meseleler kâinatın [50] muammaları arasından çıkmış, beyin ve sinirlerimize ait bir işlev olan bilincin de madde kanununa tâbi olduğu açığa çıkmıştır. Eğer madde ve kuvvet hakkındaki ilksel ve temel bilgilere vukuf kazanırsak bunu daha iyi anlar ve maddeden ibaret olan vücut ve beynimizin nasıl olup da duyduğunu, arzu ettiğini, düşündüğünü öğreniriz. Bilinç, yüksek hayvanlardaki duygu ve irade kuvvetlerine denk bir kuvvettir ki, bezel hücrelerin -kendi plazmalarındaki kimyasal ve fiziksel tesirler altında- icra ettikleri mekanik hareketlerden meydana gelir. Bundan başka birtakım karşılaştırma metotlarıyla bilincin, hatta muhakeme kuvvetinin yalnız insanlara mahsus olmadığı da açığa çıkmıştır. Bu yetilere yüksek hayvanların çoğunda, hatta "eklemli"lerde bile tesadüf olunmaktadır.

Şu kadar ki evrimin, diğerlerine göre daha yüksek bir noktasına ulaşmış bulunan insanın akli ve bilinci şüphesiz daha yüksek ve daha mükemmel olacaktır.

“Karşılaştırmalı fizyoloji” biliminin bize gösterdiği [51] gerek bu ve gerek daha başka sonuçlardan sonra psikoloji dediğimiz kısmın yeni ve kesin bir temele dayanması lazımdır ki, o temel de ancak “monizm” felsefesi olabilir. Bu yüzden eskiden beri sürüklenmekte olan esrarlı bir ruh meselesiyle düalizm felsefesinin artık tamamıyla yıkılması gerekir. Bu sistemlere nazaran insanın ve -sonradan mecburen ilave olduğu üzere- yüksek hayvanların ruhu, maddi olmayan ve latif bir cevherdir ki, yaşam esnasında vücutlarını idare eder ve ölürken kaçır gider. Gayet meşhur bir piyano örneği, bu meseleyi pek güzel açıklıyor. Bu örnekte ruh, bir piyanisttir. Bu piyanist vücut denilen piyanoyu çalar, işitilen ahenk hayattır. Fakat parça bitince piyanistin kendi işine gittiği gibi ruh da öbür dünyaya gider.

Yine bu sistemlere göre, ölümsüz olan bu ruh, bize emanet edilmiş maddi olmayan bir varlıktır, fakat ancak maddi bir surette kendini gösterebilir, adeta latif ve bölünemez bazı şeyler gibi, hava gibi, gaz [52] gibi, daha doğrusu bugünkü fiziğin kabul ettiği, saf, etkin, gayet hafif olan eter gibi...

Bundan başka birçok vahşilerin, hatta çoğunlukla dinsiz geçinen birçok medeni kavimlerin özel durumlarına dikkat edilecek olursa onların da asırlardan beri, Allah ve “ruhlar!” fikirleriyle yakınlık kurmuş oldukları görülür. Meseleyi daha ziyade derinleştirirsek günümüzde birtakım ispritizmacıların çağırdıkları ruhlardan ve bunların maddi olmayan değil, aksine görünmesi mümkün olmayan gazlardan oluşmuş olduklarından bahsolunduğunu işitiriz.

Fakat genel bir değerlendirme bize gösterir ki, maddi olmayan bir varlığı idrak etmek bizim için asla mümkün değildir. Goethe’nin pek eskiden, açıkça beyan etmiş olduğu gibi maddesiz ruh ve ruhsuz madde var olamaz.

Ölümsüz olmak meselesine gelince, bunun da muhtelif tarzda anlayışları vardır. Monizm mesleği ölümsüz olmayı kesinlikle reddeder. Bununla beraber bu da esas açısından doğru bir şey değildir: Meseleye gayet bilimsel bir nazarla bakılacak [53] olursa bu terime, yani ölümsüz terimine uygun bir alan, bir uygulama alanı bulmak kolaylaşır. Çünkü bilimsel olarak madde de kuvvet de ayrı ayrı ölümsüzdür. Gerek beynimizin en küçük zerresi, gerek ruhumuz dediğimiz kuvvetin en cüz'î bir kısmı yok olmak tehlikesinden uzaktır. Şu kadar ki öldüğümüz zaman şahsi olan şeklimiz yok olur, bu şekil altında faaliyetini icra eden "sinirsel madde", yani ruhumuz, vücudumuzu oluşturan parçalarla beraber ayrılır, dağılır, başka yerlere gider, o parçalardan oluşacak olan başka varlıkların faaliyetini oluşturur yahut görünür olan şeklini değiştirir, başka türlü bir harekete dönüşür.

"Büyük kayser öldü, çamura dönüştü. O çamur, bugün güney rüzgârına karşı bir duvarın deliğini kapatıyor. Vaktiyle bütün âlemi titreten bir kahraman bugün sıradan bir duvarı rüzgârdan ve yağmurdan muhafaza ediyor." (Bir manzumeden).⁸⁷ [54]

---

⁸⁷ Ez cemâdî mordem o nâmî şodem
Vez nemâ mordem zi hayvân ser zedem
Mordem ez hayvânî yo âdem şodem
Pes çi tersem key zi morden kem şodem
Hamle-i dîger bemîrem ez beşer
Tâ ber ârem ez melâik bâl o per
Bâr-i dîger ez melek perrân şevem
Ânçi ender vehm nâyed ân şevem
Pes 'adem gerdem 'adem çûn erganûn
Guyedem innâ ileyhi râcî'ûn

(Mevlânâ Celâleddîn)

[Bu beyitlerin çevirisi, İzbudak tarafından şöyle yapılmıştır:

Ben cemâdâtıandım, öldüm, yetişip gelişen bir varlık, nebât oldum. Nebâtken öldüm, hayvân sûretinde zuhûr ettim.

Hayvanlıktan da geçtim, hayvanken de öldüm de insan oldum. Artık ölüp de yok olmaktan ne korkayım.

Bununla beraber şahsi bir bekâ tasavvuru doğru ve bilimsel bir esas olamaz. Bununla beraber, genel olan bu inanç hâlâ devam edip gidiyor. Buna sebep olmak üzere "atalet" özelliğini gösterebiliriz. Çünkü bu özellik, tabiatın diğer parçaları üzerinde icra etmekte olduğu tesiri beynin bezel hücreleri arasında da icra eder.⁸⁸ [55]

Gayet eski ve esasa ait birtakım fikirler vardır ki, nesilden nesile aktarıla aktarıla doğuştan bir hale gelmişler ve insanın beyninde yer bırakmışlardır. Özellikle bu fikirler daha çocuklukta gelişecek olursa artık beyinde reddi imkânsız bir hale girerler. Hele bazı kimselerde genetik olan bu tür inançlar o kadar kökleşmiş ve kuvvetlenmiştir ki sahiplerini, tabiatı bilimsel ve rasyonel bir tarzda tanımaktan uzaklaştırarak, her şeyi, her tabii hadiseyi esrarlı bir manto ile, hayal ve mitoloji mantosuyla örterler. Şahsi bir bekânın, yani ölümsüz olmak

---

Bir hamle daha edeyim, insanken öleyim de melekler âlemine geçip kol kanat açayım.

Bir kere daha melekten kurban olur da o vehme gelmeyen yok mu, işte o olurum.

Yok olurum, sûretlerin hepsini terk ederim de erganun gibi "Biz mutlaka geri dönenleriz, ona ulaşanlardanız" derim. Bkz., Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, Cilt 3, İstanbul, 1988, s. 319 (h.n.)].

⁸⁸ Bu özellik (atalet özelliği) taşta, demirde, suda ve sonsuz uzay içinde bilinmeyen bir başlangıçtan beri hareket etmekte olan gezegenler ve gök cisimlerinde görüldüğü kadar, o maddeler ve cisimlerin tabii gereklerinden olan bazı maddi olmayan durumlarda da düşünme nazarına çarpar ve bütün varlıklarda olduğu gibi insanlarda da bir defa yapılmış olan bir hareketin ebediyen tekerrürüne çalışan bir istidat vardır. Psikoloji uzmanları buna, bu istidada "âdet" derler... Ve âdet zorunlu tecellilerinde daha ziyade ilerlemeye eğilimlidir. Hatta genetik olarak evlada aktarılır; o zaman ne bir düşünce zerresi ne de "açıkça maddi olmayan" başka bir engel kendisini durdurmaya muktedir olabilir. Çocuk doğar doğmaz gıdasını aramaya ve muktedir olduğu dakikadan itibaren söz söylemeye, yürümeye çalışır. İşte bu genetik âdete de "içgüdü" deriz (*Hassâsiyyet Bahsi-Yeni Ahlâk*).

fikrinin dayandığı noktalardan birisi de insanın ölümden sonra gayet mutlu ve bahtiyar bir hayata nail olması ümididir. Dünyadaki felaketleri, boşa [56] çıkan ümitleri unutmak ve kendi kendilerini teselli eylemek için insanlar böyle bir inançtan ayrılmaya pek kolaylıkla razı olamazlar.

Bir kısım filozoflar, bekâ taraftarlarının genelliğine aldanarak, bu fikrin insanda doğuştan olduğunu zannetmişler ve en mükemmel dinlerin bu esasa dayandığını söylemişlerdir. Bu doğru olamaz. Ne Buda mesleği ne de Musevilik, kökeninde bu fikre inanmıyor ve şahsi bir bekâyı kabul etmiyordu. Hatta en eski devirlerin düşünürleri bile bunu reddetmişlerdir. Özellikle eski Yunanlılar devrinde -ki İsa'nın gelişinden beş yüz sene önce idi- zamanın monizme inanan filozofları ne bedenin bekâsından ne de ruhun bekâsından bahsetmişlerdir.

Bu meseleyi ilk defa meydana çıkaran öncelikle Eflatun, sonra İsa'dır. Ortaçağ'da pek ateşli bir hal alan bu felsefeye hiç kimse itiraz etmemiş, daha doğrusu itiraz etmeye cesaret edememiştir. Fakat şaşılacak şeydir ki bu bekâ inancı, insanın tabiatında [57] büyük bir soyluluk ve ahlâk iddia ettiği halde ne Ortaçağ tarihinin karanlık sayfalarında hiçbir soyluluk eseri görülebilmiş ne de birçok vahşilerin fizyolojilerinde en küçük bir ahlâk yetisine tesadüf olunmuştur.

Bugün hâlâ bir psikoloji okulu vardır ki, yalnız teorilere dayandığı için pek yanlış inançlara saplanmış ve ruhun bekâsına inanmıştır. Vakti geçmiş olduğu halde hâlâ devam eden bu hataya teessüf olunur. Altmış sene önce böyle bir inanç mazur görülebilirdi. Çünkü o zaman ne beynin gayet ince olan yapısı ne de muhtelif kısımlarının fizyolojik işlevi hakkında gerektiği kadar vukuf mevcuttu. İptidai organlar, ancak mikroskopla görülebilen hücresel bezeler daha tanınmıyor ve "protiste"lerin hücresel olan ruhuna dair kimse bir şey bilmiyordu. Kâinatın evrimleşmesine vesaireye dair de hiç doğru bir fikir yoktu.

Bütün bunlar, geçen yarım asır zarfında meydana geldi. Asrımızın fizyolojisi ruha dair birçok işlevlerin [58] konumunu

tain ve beynin diğer ve belirli olan kısımlarına göre onların bağımsızlığını ispat etti. Yine “psikiyatri” disiplini beynin bazı kısımlarının tahrip edilmesiyle veyahut hastalanmasıyla, kendisine mahsus olan psişik işleve sekte geldiğini gösterdi. Beyin bezlerine ait “histoloji” bilimi bize bu bezlerin yapısındaki muğlaklığı ve durumlarındaki önemi açıkladı. En önemli olan bu meselenin çözümü son on senelik gelişimin ürünlerindendir. Şimdi görüyoruz ki, iki hücreyel unsurun bileşiminde veya çiftleşmesinde, dişi olan yumurta ile erkeğin “sperm hücresi” mevcuttur. Cinsi farklı bu iki hücre birbirine karışır karışmaz yeni bir ferdin oluşmaya ve gelişmeye başladığı görülür. Buradaki esas hücre ve yumurta, kendi kökeninin ve atalarının maddi ve ruhi her türlü özelliklerine şimdiden varis olmuştur. Kendilerinde selamet bulunduğunu iddia eden akıllar için, doğrudan doğruya gözlemleyebildiğimiz ve şu suretle başlangıcı belirli bireysel bir tezahüre ebediyet vasfını ilave etmek büyük bir [59] çelişki oluşturur. İşte bunun için insanın ruhi hayatına dair fikir beyan ederken biz, kollarımızın kuvvetini sinirlerimizin kasılmasından, kanımızın deverenini kalbimizin atmasından ayıramadığımız⁸⁹ gibi ruhumuzu da beynimizden, daha genel tabiriyle vücudumuzdan ayıramayız, ayrılınca yok olmuş bulunacağına hükmederiz.

Gayet kesin ve fizyolojiye dayalı olan bu hükme karşı bize maddecilik (materyalizm) felsefesinin itirazını öne sürerler. Bu itiraz madde ile kuvvet ve ruh ile cisim hakkındaki düşüncelerimize de zıt bir haldedir. Ve konum ile o kadar uyumsuzdur ki, onun yerine görünürde tamamıyla karşıtı ve zıddı olan ruhçuluk (spiritüalizm) felsefesi de öne sürülebilirdi.

Felsefenin tarihiyle uğraşan her araştırmacı bilir ki, bu gibi kelimeler farklı yerlerde, farklı tarzlarda, farklı anlamları

---

⁸⁹ İslâmlığın esasında da ruhun ebediliğine dair bir kayıt bulunmadığını zannediyoruz. Fakat bu hususta görüş beyanı salahiyetini uzmanlara terk ederiz (B.A.).

ifade ederler. Örneğin materyalizm kelimesi teorik [60] ve pratik iki zıt fikri ifadeye kabiliyetlidir. Ve bu yüzden pek karmaşıktır. Halbuki monizm mesleği, aksine pek açıktır ve her türlü benzerlikten arınmıştır. Monizm felsefesi açısından maddi olmayan bir ruh, ruhsuz ve hayatsız bir madde gibi anlamsız ve kabul olunamaz bir şeydir. Her atomda bunların ikisi de bulunur, birbirinden ayrılamaz bir surette bulunur. İkicilik fikri (düalizm) yahut monizmin zıddı olan plüralizm gibi diğer meslekler, ruh ile kuvveti maddeden ayırırlar. Ve bunları ayrı ayrı iki esas diye kabul ederler. Fakat birinin diğersiz mevcudiyetine dair ellerinde hiçbir delilleri, hiçbir tecrübeleri yoktur.

Burada monizm ve evrim teorilerine dair gayet geniş olan bu psikoloji sonuçlarını birer birer gösterdikten sonra daha önemli ve yüksek bir konuya geçmek isterim ki, daima kendisinden bahsetmekte olduğum muhterem hatip, kendi konferansında bu konuya dair birçok vehimle örülü değerlendirmelerde bulunmuştur. [61]

Bu konu ise din ve Allah'a inanç meselesidir.

Bu muhterem hatip gibi ben de bu mesele, yani din meselesi hakkında gayet açık surette felsefi fikirler öne sürülmesinin ve bu fikirlerin inanca esas olmasının taraf-tarıyım. Bu yüzden beni dinlemek tenezzülünde bulunan muhterem zatlardan bu muhteşem günde, kendilerine, genel olmaya layık bir din takdim edebilmek müsaadesini talep eylerim. Ve zannederim ki monizm felsefesi, bu hususta dikkatli zekâları epeyce işgal eder. Çünkü günümüz natüralistlerinin onda dokuzu bu dini kabul etmişlerdir. Birkaç satır aşağıda açıklayacağım dört önemli şartı yerine getiren her tabiat âliminin mutlaka monizmi kabul etmesi ve bunu bir din olmak üzere değerlendirmesi zorunludur.

1- Tabii bilimlerin tümüne yeteri derecede vukuf; özellikle evrim kanununa.

2- Tecrübi olan vukuflardan gerek tüm dengelim ve gerek tümevarım yoluyla bazı mantıksal sonuçlar elde edebilmek için keskin bir zekâ ve muhakeme kabiliyeti. [62]

3- Bu suretle doğruluğuna kanaat elde edilen monizm felsefesine tamamıyla ve sürekli sadık kalabilmek ve düalizm, plüralizm taraftarlarının hasmane taarruzlarına kulak asmamak için gerektiği kadar ahlâk kuvveti.⁹⁰

4- Çocukluğumuzda sarsılması imkânsız birtakım ilhamlar gibi hafızamıza telkin edilen, dine dair her türlü bâtil inançları ve özellikle boş, anlamsız inançları atacak kadar metanet ve anlayış...

Eğer fikrinde bu derece bağımsız bir düşünür gibi, çeşitli kavimlerin çok sayıdaki dinlerini inceleyecek olursak söylemek mecburiyetinde bulunacağız ki, hepsi de üzerine dayanılamayacak derecede zayıftır, çoğu maddelerinde farklılık mevcuttur, tecrübi bilimlerle asla uyuşamazlar ve hakiki bir eleştirmen onları müdafaa edemez. Bunun için mitolojiye ait bu gibi birtakım hikâyeleri, mucizeleri ve metafizik bir yolla bazı kimselere gerçekleşen sözde-ilhamları burada dikkate alamayacağız. Bütün [63] bu esrarlı teoriler tabiatın kanun ve kaidelerine aykırıdır. Onlara inanmak için hiçbir tecrübe icrası mümkün olamaz. Ve bir tecrübe üzerine kurulu değildirler. Bundan başka tabiatın bir kaide dâhilinde olan hadiseleriyle de aykırılık arz ederler.

İşte gerek Hristiyanlık'ta, gerek Musevilik'te, gerek Müslümanlık'ta⁹¹ mevcut mukaddes hikâyeler ve Hint'in aynı sınıfa mensup hurafeleri hep bu türdendir. Eğer biz, bu esrarlı ve farklı inançları ve anlaşılması mümkün olmayan ilhamları bir tarafa bırakırsak, hakiki bir din olmak üzere "antropoloji" bilimine dayanan saf bir ahlâk dikkatimizi çeker.

Tarihin yetişemediği zamanlardan başlayarak şimdiye kadar geçtiği düşünülen on bin seneden beri pek çok ve farklı şekillerde ortaya çıkan birçok dinler arasından [64] yalnız ikisi birinci mevkii almışlardır ki, onlar da Buda ve Hristiyanlık

⁹⁰ Nefs hâkimiyeti.

⁹¹ Yüce âlimlerin müdafaalarını canı gönülden bekleriz, çünkü yazarın bu fikri Müslümanlığı hakkıyla bilemediğinden kaynaklanmıştır! (B.A.)

mezhepleridir. Bu iki din hâlâ büyük bir saha işgal eder. Bunların bağluları diğer mezheplerin bağlularından çok fazladır.

Bu iki din arasında pratik ve teorik birçok noktalar vardır ki müşterektir. Hristiyanlığın büyük bir kısmı Buda mezhebinden alınmıştır. Diğer kısmı ise İsevilikten ve kadim Yunanistan hakîmi Eflatun'dan geliyor. Günümüz medeniyetine göre Hristiyan dininin ahlâkı diğer dinlerdeki ahlâka göre daha mükemmel ve daha saftır. Bu ahlâk insana özellikle gelecek aşkını, ödeve sadakati, hakikate hayranlığı ve kanuna itaati emrediyor. Fakat dikkat edilirse görülür ki, bunlar esasen Hristiyanlığa değil, aksine daha eski hakîmlere ait ahlâk teorileridir. Karşılaştırmalı psikoloji açıkça gösteriyor ki, esasa mensup ahlâk kaideleri İsa'dan önce yaşamış birçok medeni kavimlerce az çok tanınmışlar ve hüküm icra etmişlerdir.

Makul olan bir dinin en yüksek ahlâk kaidesi [65] gelecek aşkıdır. Bu aşk, egoizm ve alturizm, yani kendini düşünmek ve ötekini düşünmek meslekleri arasında tabii bir denge kurar. "Başkasının sana yapmasını arzu ettiğin şeyi sen de başkasına yap!" ... Ahlâkı menfaat teorisi üzerine kuran bu söz, İsa'nın "Geleceğini de kendin gibi sev!" nasihatinden asırlarca önce söylenmiş, talim ve tecrübe edilmiştir. Bu teori insanlar ailesi arasında her zaman hüküm icra etmiş ve pek tabii tanınmıştır. Çünkü bu suretle düşünmek hayvanlardan başka bir şey olmayan eski dedelerimizden kalmuş ahlâki bir mirastır.

En eski kavimlerin, hatta birtakım maymun sürülerinin ve topluluk halinde yaşayan diğer hayvanların aynı tarzda hareket ettikleri ve birbirlerine karşı bu kaideyi tatbik eyledikleri göze çarpar. Gelecek aşkı, yani karşılıklı dayanışma, özen, koruma bu tür hayvanların pek ziyade riayet ettikleri toplumsal bir ödevdir. Her ne kadar ahlâka ve sosyolojiye ait olan bu esaslar sonradan insanlar [66] tarafından geliştirilmiş ise de yine kaynakları tarihe geri gidiyor ve Darwin'in de gösterdiği üzere hayvanlarda mevcut "hep birarada yaşama ihtiyacına" bağlı kalıyor. Omurgalı

hayvanların yükseklerinden olan at, köpek, fil, yine eklemli hayvanlardan karınca, arı vesair gibilerinin hayatlarına dikkat edilecek olursa gayet düzenli bir surette oluşmuş topluluklar halinde yaşadıkları görülür. Bu doğuştan yeti, insanı, ahlâki ve zihni birtakım ilerlemelere sevk etmiştir.

Hiç şüphe edilemez ki, günümüzdeki insanlara ait ilerlemelerin büyük bir kısmı gerek ortaya çıkışını, gerekse mükemmelliğini Hristiyan dininin koymuş olduğu ahlâka borçludur. Fakat bu ahlâk pek yüksek olan değerini, çoğunlukla gayet muğlak, saçma ve "ilham" olduğu iddia edilen birtakım hezeyanlara dayanmak suretiyle kaybediyordu. Bu haller iyi bir ahlâk teorisinin bir türlü kurulamamasına sebep olmuştur ki, tarih bunu açıkça ortaya koyuyor. Ortodoksluk ve kendi sınıfları, hatta Papalık bu esasların [67] muhafazası hususunda pek kayıtsız kalmışlar ve daima vazetmekte oldukları şeylerin tamamıyla zıddını icra etmekle şöhret bulmuşlardır. Şurasını da unutmamalıdır ki, medeniyetimizin ve günümüzdeki ahlâkımızın büyük bir kısmı Hristiyanlık'la asla münasebette olmayarak ortaya çıkmışlardır. Bu hususta özellikle tarihin ve kesintisiz bir surette sürüp giden zihne ait ilerlemelerin yardımı olmuştur. Hiç şüphe yoktur ki eski Yunan ve Roma klasiklerini incelemek ve araştırmak, kilisedeki papaları dinlemekten daha faydalıdır. Özellikle tabii bilimler asrı kabul edilen asrımızda insan zihninin hayret edilecek bir derecede gelişimi sebebiyle tabiata pek geniş bir ölçekte vukuf kazanmak monizm felsefesine bir dayanak noktası olmuş ve ahlâkımızda daha büyük bir gelişim ve soyluluk meydana getirmiştir. Bu hususta tereddüd doğru olamaz. Spencer ve Carneri gibi yazarlar bu son otuz sene zarfındaki ilerlemeyi göstermek için birçok ciltler yazmışlardır.

Tabiata vukuf kaidesi üzerine kurulan [68] monizm ahlâkına karşı bir itiraz olmak üzere bu ahlâkın medeniyeti tahrip ettiğini, daha doğrusu yine bu medeniyetin düşmanları olan sosyalistlerle demokratları cesaretlendirmekte olduğunu

söylüyorlar. Bu sözlerin ne kadar haksız ve anlamsız olduğu meydandadır.

Felsefe esaslarının pratik hayatın ihtiyaçlarına ve özellikle toplumsal ve siyasi kaidelere uygulanması yalnız bir tarzda olmaz. Bunun farklı tarzları vardır. Örneğin “liberalizm” denilen siyasetteki hürriyetperverlik mesleğiyle tabii ve monizme mensup olan vicdan hürriyeti arasında hiçbir münasebet yoktur. Olsa bile uygulamadaki iyilik yahut kötülükten teori sahibi mesul olamaz.

Bundan başka ben inanıyorum ki, bu son mesleğin gerektirdiği teorik ahlâk Hristiyan inancıyla hiçbir ayrılık göstermez. Aksine onunla birleşir ve uzun müddet insanlığın ilerlemesine hizmet eder.

Lakin Hristiyanlığın mitolojisi ile monizm usulünce Allah’a inanmak arasında pek büyük bir fark olduğunu da [69] unutmamalıdır. O kadar ki Hristiyanlık’ta şahsi bir Allah’ın varlığına inanmak zorunludur. Bu, günümüzün ilerlemesine karşı müdafaa edilemez derecede çürük bir kaidedir. Birtakım filozoflar tarafından tam iki bin sene önceden beri bu kaidenin çürüklüğü gösterilmiş ve şahsi, eyleyen ve “kâinatın yöneticisi” olmak üzere bir Allah tasvirinin “tabiatın muğlak meseleleri”ni çözmek için hiçbir faydasının olmadığı açıklık kazanmıştır. Gerçekten de en bayağıca anlamıyla, kâinatın haricinde hayrete değer derecede aktif ve kuvvetli ve her hangi bir maksada bağlı olarak yaratmakta devam eden bir Allah tasavvuru en sıradan olan hilkat meselesini bile çözmeye yeterli değildir!.. Buna yeterli bile olsa diğer birtakım meselelerin meydana çıkmasını engelleyebilir mi? Örneğin “Bu şahsi Allah nereden gelir; yaratmaya başlamadan önce ne yapıyordu; ilksel maddeyi, malzemeyi nereden buldu?” gibi sorular hatıra gelmez mi? İşte bu gibi düşüncelerden dolayı böyle modası geçmiş fikirleri ve insana benzeyen şahsi Allahlar tasvirini reddeder. [70] Yine bu Allah’a muhalif bir şeytan tasavvuru vardır ki, asrımızda aydın kimseler tarafından tamamıyla terkedilmiştir.

Fakat şurasını işaret edelim ki ikiyüzlü bir inanç,⁹² yani iyi bir Allah ve kötü bir şeytan tanımak, hiç şüphesiz "monoteizm" mesleğinden daha iyi bir meslektir. Çünkü - esasen yanlış olmakla beraber- kâinatın durumlarını daha iyi açıklar. Zaratustra [Altın Yıldız] adındaki hakîm, İsa'dan iki bin sene evvel saf bir halde bu dini kurmuştur ki, esasen ışık ve iyilik Allah'ı olan Ormuzd ile karanlık ve kötülük Allah'ı olan Ahriman'ın daimi mücadelelerinden ibarettir. Bu esası kabul eden daha birçok dinler ve mitolojiler vardır ki, hepsinde de iyi ve kötü iki unsurun şahıslaştırılmış birer Allah'ı ve bunların süregiden kavgaları bulunur. Eski Mısırlılarda iyi Osiris, kötü Typhon'la karşılaşır, kadim Hindistan'da muhafız ve müdafaa edici olan Vişnu'ya karşı mahv ve tahrip eden Şiva bulunurdu.

Eğer kâinatın esasına ait inançlara dayanak olmak üzere [71] şahsi bir Allah kabulü zorunlu kabul edilirse bu tarzda bir inanç, yine aynı kâinattaki kötülükler ve eksiklikleri de kötü bir ilkeye, bir şeytana atfederek açıklamak istemiştir. Monoteizm mesleği bunun tamamıyla aksidir ki, Hristiyanlık'ta ve Müslümanlık'ta mevcuttur. Fakat bu meslek açıklanmak ve kâinata uygulanmak istenilirse başarılı olunamayacağı açıktır. Çünkü burada varsayılan Allah hakikaten iyilik ve mükemmellik vasıflarını taşıyor ise kendi kâinatını da tamamıyla iyi ve mükemmel yapması gerekirdi. Halbuki dünyadaki organik âlem eksiklik ile, kötülük ile doludur.

Biyoloji vasıtasıyla tabiata daha ziyade nüfuz ve vukuf kazanılınca bu sözlerimizin hakikati daha iyi anlaşılacaktır. Özellikle Darwin, "yaşamak için mücadele" kanununu ve yine bu kanuna dayalı seleksiyon teorisini kırk üç sene önce ortaya koyarak bu hususta bizi daha ziyade ikaz etti.

O zamandan beri biliyoruz ki, gezegenimizin organiklere ait tabiatı her ferdin genele karşı sonuçsuz mücadelesidir. [72] Birkaç seçilmiş ve kuvvetlinin yaşaması ve hayattan zevk

---

⁹² Anfiteizm.

duyması için diğer binlerce hayvan ve bitkinin her gün yok olmaya mahkûm olması her tarafta bol bol rast gelinen hadiselerden birisidir. Bu birkaç seçilmiş ve kuvvetlinin hayatta devam etmeleri de her taraftan kendisini tehdit eden birçok tehlikelere karşı yine bir mücadeleden başka bir şey değildir. Hayat ümidiyle dolu binlerce tomurcuk her dakika hiç lüzumsuz yere telef olur. İnsan toplumlarının menfaat yüzünden ara sıra aralarında meydana gelen kanlı muharebeler, tabiattaki zalim ve sürekli muharebelerin pek zayıf bir gölgesinden başka bir şey değildir. Çocukluğumuzda büyük bir hürmet ile dinlediğimiz Allah'ın rahmeti, Allah'ın lütfu gibi okşayıcı, fakat hayali tabirler artık altmış seneden beri hiç olmazsa düşünürleri ve aydınları olsun aldatamıyor. Bu gibi inançlar özellikle "aecologie", toplum bilimleri, parazit bilgisi "parasitologie" ve patolojiye ait ilerlemelerimiz sayesinde kâinata daha ziyade nüfuz ettiğimiz ve organik maddelerin birbirleriyle karşılıklı münasebetlerini anladığımız zaman tamamıyla yok olmuşlar ve ortadan kalkmışlardır. [73]

Hiç ümit vermeyen ve feshi mümkün olmayan bütün bu hadiseler ve tabiatın hakikaten karanlık olan birçok yönleri ancak bu inanç ile, yani anfiteizm inancıyla bir dereceye kadar açıklanabilir. Burada iyi bir Allah'ın ahlâki ve mükemmel olan âlemini sürekli yıkan, bozan bir şeytan tasavvur olunur ki, yalnız bir Allah tanıyan ve bu Allah'ın yüceliğine ve mükemmelliğine inanan monoteizm usulünde bu gibi mahv ve tahrip hadiselerinin asla makul bir açıklaması mevcut değildir. Ve bundan sonra, hâlâ kâinatın ahlâkça mükemmelliğini iddia etmek gerek genel tarihin, gerekse tabii tarihin bize haber verdiği birçok olay ve hadiseler göz yummak demektir. Fakat sonuçlara dayanarak âlim kabul olunan birçok kimselerin dine esas olmak üzere hâlâ mükemmel ve şahsi bir Allah'ın varlığına inanmaları ve Ortaçağ'ın hurafelerinden geriye kalmış olan yine şahsi bir şeytan varsaymaları akıl erecek şeylerden değildir. Hristiyanlar nezdinde bu iki esas gayet makbul ve muteber kabul edildiğinden aksinin iddiası kendilerince anlaşılmasa da bir

iddia ve ayıplanmaya [74] değer bir sonuçtur. Çünkü *İncil*'de şahsi bir şeytan, "Satan" adı altında pek müthiş roller oynar, müteşebbistir, aldatıcıdır, cehennemin prensidir, karanlıkların beyidir... Fakat *Tevrat*'ın eski nüshalarında buna dair bir bahis yoktur. Bununla beraber Hristiyanlık'ta dinin müceddidi kabul olunan Martin Luther, inanca ait birtakım eski ve saçma şeyleri dinden çıkarmış olmakla beraber bu şeytan inancını reddedememiş ve "Béelzebuth"un⁹³ mevcudiyetine ve şahsında birbirine zıt iki unsurun toplanmasına iman etmiştir ki, bunun Wartbourg'a ait tarihi bir mürekkep lekesi olduğu zannedilir.

Bundan başka Hristiyanlığa ait güzel sanatlar incelenirse birçok tablolar dikkati çeker. Bunlarda, tıpkı üç allahlar gibi vücuda sahip bir şeytan mevcuttur. Bu resim, üç sıfatı bir vücutta tasvir eden bu şeytan [75] resmi bin sekiz yüz seneden beri hiçbir faydası olmadığı halde insanların muhakemelerini ezmiştir. Herkes tarafından milyonlarca defa tesadüf olunan ve seyredilen bu gibi muğlak ve anlamsız resimlerin özellikle çocuk ruhları üzerinde meydana getirecekleri müthiş tesirlere hiç önem verilmiyor, fakat aklın ve muhakemenin bütün itirazlarına rağmen, din maskesi altında daima hikâye edilen birçok eski zaman masallarının büyük bir kısım mesuliyeti bu tablolara ve onları yapanlara aittir.

Birtakım serbest düşünceli, fakat Hristiyan ilâhiyat âlimleri şahsi bir şeytanın Hristiyanlık esasından ayrılması için çok çalıştılar ve bunu güya yalancılığın ve kötülüğün müşahhas ve hayali bir örneği olmak üzere göstermek istediler. Fakat bu teori kabule değer görülürse, sonra Allah'ı da iyilik ve hakikatin müşahhas ve hayali bir örneği kabul etmek zorunluluğu açığa çıkar. Ve biz buna itiraz etmeyiz, hatta bu teoriyi, din hayalleriyle dolu olan harikalar âlemiyle bilim, araştırma, tecrübe sayesinde [76] gittikçe genişlik

⁹³ Joul Trusa'nın ansiklopedisindeki açıklamalara göre "Béelzebuth" Suriyelilerin, kendisinde ulûhiyet iddia ettikleri sinek ve İbranilerin kötü ruhlardan kabul eyledikleri bir ruhtur.

kazanan tabii âlem arasında bir bağ, bir köprü gibi değerlendiririz.

Bugün tabiata dair vukuflarımızla orantılı bir Allah inancı canlandırmak lazım gelirse o inancı, vahdet-i mevcûd (monizm) felsefesi oluşturur ki, “her şeyde Allah’ı mevcut” görmek esasına dayalıdır.⁹⁴ Allah’ı ayrıca ve bir şahıs halinde tasavvura, uzayda bir uzam işgal ettiğini ve insan şeklinde bulunduğunu zanna imkân yoktur. Allah her yerdedir.

Filozoflardan Giordano Bruno diyordu ki: “Her şeyde bir ruh vardır. Bir cisim ne kadar küçük olursa olsun mutlaka kendisinde Allah’ın cevherinden bir parça bulunur ve bu parça vasıtasıyla canlanır”. Şu suretle her atomun ruhu vardır sözüne, hatta kâinatı dolduran etere dair öne sürülen teorilere daha ziyade nüfuz olunabilir. [77] Ve Allah’ı, “kâinattaki tabii kuvvetlerin toplamıdır” diye tanımlayabiliriz. Kâinattaki tabii kuvvetler de her türlü atom kuvvetleri ve eter titreşimleridir.

Bu tarzda düşünce yürütmek bizi yine cevap vermekte olduğum muhterem hatibin ortaya koyduğu sonuca sevk eder. Bu hatip: “Allah, tabiatın yüksek bir kanunudur” demiş ve bunu “genel olan uzayın eseri” diye açıklamıştı. Bu kadar yüksek inançların ismi ve gayet cüz’î olan farkları şimdilik önemsizdir. Yeter ki esas, kâinat ile Allah’ın birliğine, yani bunların kesinlikle birleşimine ve ruhun tabiattan ayrılmayacağı teorisine dayansın ve insana benzer şahsi bir Allah fikri, yani gaz halinde, fakat omurgalı (!) yüksek bir varlık düşüncesi ortadan kalksın, yeter!...

Panteizm yahut varlığın özdeşliği mesleğinin muhtelif tavırları arasından monizm -isterse pek karanlık olsun- yine

⁹⁴ “İnnehu bi-küllî şey’in muhîṭun” (Kur’ân Âyeti). [Şüphesiz ki O, her şeyi kuşatandır (Fussilet Sûresi 54. Âyet) (h.n.)].

- Mâ ra’eytu şey’en illâ ve ra’eytullâhe fîhi [İçinde Allah’ı görmediğim hiçbir şey görmedim (h.n.)].

- Subhâne'l-lezî halaka'l-eşyâ' ve huva 'aynuhâ [Nesneleri yaratan Allah, onlarla aynıdır (h.n.)].

(Şeyh Muhyiddin Arabi)

pek eski zamanlarda insanlarca [78] bilinmekte imiş. Özellikle filozof Spinoza bundan uzun uzadıya bahsetmiştir.

Malumdur ki şair Goethe de bu usule pek ziyade önem veriyordu. Vaktinden önce kendileri için tabii bir din edinmiş olan birçok muhterem ve zeki şair ve filozoflar tarihte pek fazla ise de ben burada ancak bazılarının ismini zikredebileceğim. Şairler arasından Shakespeare ile Lessing ve Almanya prensleri arasından II. Frédéric Hohenstaufen ile yine II. Frédéric Hohenzollern ve âlimlerden Laplace ile Darwin bu hususta özellikle anılmaya değerdirler. Çünkü önde bunlar oldukları halde, bilim ve felsefenin birtakım gayretli hizmetkârları tarafından mesleğimize dair pek önemli tecrübeler icra edilmiş, vesikalar toplanmış ve son otuz sene zarfında, şimdi görmekte olduğumuz ilerleme ve mükemmelliğin esasları hazırlanmıştır.

Bizim bu monizm esasımıza karşı bir meslek, yani dinsizlik mesleğini kurmak isteyen bazı kimseler de vardır. Fakat yine bizim teorilerimize dayanarak [79] kurmak arzusunda bulundukları meslekleri, hakiki bir bilim ile aydınlanmış kimseler ve toplumlar arasında asla rağbet bulamamaktadır. Bununla beraber, Almanya'nın hâlihazır başbakanı⁹⁵ bu sene başında Prusya Temsilciler Meclisi'nde pek garip bir teklifte bulundu ki, hayret etmemek elden gelmez, bu zat: "Okullar için ya Hristiyan dini kabul edilmeli yahut büsbütün reddedilerek yerine dinsizlik ikame edilmelidir" diyordu ki maksadı, okulların daima Hristiyan rahiplerinin ve papa taraftarlarının eline bırakılmasını emreden kanunların ortadan kalkması idi. Fakat saf ve hakiki Hristiyanlık ile daha sonra bozulan ve şeklini kaybeden Hristiyanlık arasındaki fark ne ise hâlihazırdaki aydın dinimizle dinsizlik arasındaki fark da aynıyla odur. Şu kadar ki, bazı eski elbise paçavralarıyla mumdan bir bebeğe perestiş etmeyi hakiki din zanneden, rahiplerin bitmek tükenmek bilmeyen öğütlerini bir kelimesini bile anlamadan dinleyen,

⁹⁵ Konferansın verildiği zaman.

birtakım [80] mucizeli ve mukaddes şeylere inanan, "Endüljans"lar⁹⁶ satın alarak günahlarının affedileceğini düşünen kimselerin bu tür, putperestlikten hiç farkı olmayan bir din taşıyacaklarına büsbütün dinsiz olmaları şüphesiz daha ziyade tercihe değerdir.

Monizm esasına karşı ileri sürülen itirazlardan birisi de bu mesleğin şiiri tahrip ettiği ve insanın duygusal olan ihtiyaçlarını teskin edemediği itirazıdır. Bu itiraz bizce dinsizlerin itirazından şüphe yok daha zayıftır. Bu itirazı edenlerce güzelin bilimi,⁹⁷ ki teorik olan felsefe için önemli olduğu kadar pratik olan hayat için de önemlidir, daima monizm felsefesinin tehdidi altında imiş!... Strauss buna da cevap vermiş ve şiir ile güzelin bu yeni dinimizde pek büyük bir rol oynamakta olduklarını göstermiştir. Ben [81] bu[rada tabiatın]⁹⁸ dostu olan yoldaşlarıma ve muhterem dinleyenlerime, tabiatı ve sırlarını inceleyerek yeni yeni şeyler öğrenmenin duygularımızı nasıl memnun ettiğini ve her yeni bir keşfin hayalimizde, güzele dair pek bâkir sahalar meydana getirdiğini söylemekle yetinirim. Şiir ve güzellik ile insan zekâsının gayet soylu olan tezahürleri arasındaki güçlü ilişkiyi ve hakikati keşfetmenin iyilik fikriyle ve güzellik tutkusuyla olan birliğini açıkça göstermek için yalnız bir isim söylemek gerekir ki, o da Almanya'nın büyük şair ve dâhisi Wolfgang Goethe'dir.

Eğer bizim pek tabii olan monizm felsefemizin bağluları arasında güzelliğin anlamını anlayan kimselere tesadüf olunmuyorsa, bu kabahat felsefenin değil, okullarımızdan, oralardaki metotların kötülüğünden ileri gelme bir şeydir. Son on sene zarfında öğretim metotlarının değiştirilmesi ve düzenlenmesi için pek çok incelemeler yapıldı, makaleler yazıldı. Fakat hakiki bir ilerleme eseri asla kendini göstermedi.

⁹⁶ Ortaçağ'da endüljans ticareti son dereceyi bulmuş idi, hatta papalar parça parça cenneti bile satarlardı.

⁹⁷ Estetik.

⁹⁸ Parantez içindeki kısım aslından bakılarak eklenmiştir (h.n.).

Fiziğin atalet kanunu olanca [82] kuvvetiyle okullarımızda hüküm sürüyor. Özellikle Alman okullarında Ortaçağ'ın skolastiği, hakiki bir yenilenmenin ve devrimin varlığına pek ziyade engel oluyor. Bu hususta ilerleme gayet ağır ve zahmetlidir. Gelecek olan neslin saadetine yahut felaketine yol açacak derecede önemli olan böyle bir meselede, yani eğitim-öğretim metodunda monizm esasının bilinmesi ve bütün derslerin bu noktadan sistemleştirilmeleri ve öğretilmeleri gereklidir, hatta zorunludur.

Yirminci asrın okulları kendi öğrencilerine güçlü bir esas olarak yalnız tabiatın harikalarını ve genel evrimin hakikatini değil, belki her yerde saklı bulunan ve tükenmek bilmeyen güzelliğin hazinelerini de açmalıdır. Yüksek şahikaların azametiyle beraber derin denizlerdeki âlemlerin hallerini görmeli, teleskoplarla gayet büyük olan yıldızlarla beraber mikroskoplarla hayret edilecek derecede küçük ve nihayetsiz birtakım mahlûkları temaşa etmeliyiz. Bütün bunlar tabiatın bize arz ettiği bitmez tükenmez güzellik konularıdır. [83]

Kör ve ahmak bir halde bulunan insanların çoğunluğu, dünyamızın bize, bizim inceleme ve araştırma gözlerimize arz ettiği bu muhteşem manzaralara kayıtsız kalarak, tabiata muhalif, marazi bir teolojiye inanırlar ve kâinatın bir gözyaşı deryasından başka bir şey olmadığını iddia ederler. Fakat artık insanların zekâ gözlerini açmak ve onlara tabiatın hakikatini tanıtmak ve bu tanumanın yalnız bilmek ihtiyacını teskin ederek sırf fikrimizi değil, aksine diğer duygularımızı da memnun ettiğini öğretmelidir.

Monizm esası bir taraftan hakikati ararken, diğer taraftan her şeyin iyisini araştırarak ahlâkı ve güzelini seçerek estetiği bulur. İşte üç mühim nokta ki, birbiriyle orantılı olarak gelişimi bize bilimsel bir dinin esasını hazırlar ve herkes tarafından sürekli arandığı halde bir türlü bulunamayan saadet sahasını gösterir.

Doğru, iyi, güzel... İşte üç ilâhi esas ki, önünde diz çökmeğe mecburuz. Bunların birliği bize Allah'ı öğretir ve dini oluşturur... Vahdet-i vücûd [84] budur, hakiki teslîs budur ve

yirminci asır bu mükemmel ve yüce dine bütün mabetlerini açacaktır.

SON

Bu konferansın verildiğı tarih: 1892

Türkçeye tercüme olunduğı tarih: 1911 [85]

BİR SON SÖZ

Bu kitabı tercümeden maksadımızı, şüphesiz anlayan anlamıştır! Fakat herkes aynı kültür seviyesinde bulunmayacağı için bu noktayı daha ziyade açıklamaya gerek gördük.

Malumdur ki okullarımızda en az önem verilen dersler dil dersleri ve özellikle "Arapça"dır. Bunun için, okullular daima Arapça öğrenmekten mahrumdurlar. Zorunluluk gereği ve kendi gayretleriyle biraz Fransızca öğrenen gençler Avrupa felsefesinin bu ve buna benzer diğer, din aleyhinde kitaplarını okuyorlar ve tabiidir ki inanıyorlar.

Çünkü dilimizde ne bu tür bir kitap ne de müdafaa mevcut olmadığı gibi Arapçalarını okuyup anlamayı da biraz önceki sebeplerden dolayı gençler başaramıyorlar.

Yüce âlimlere gelince, çoğunlukla Avrupa dillerine vakıf olmadıklarından ara sıra dinimize yapılan bu gibi [86] bazı yabancı eleştirileri okumak ve müdafaalarda bulunmak onlar için mümkün değildir.

Bir hasma karşı maksadı müdafaa edebilmek için ise, o hasmın ne söylediği, nasıl ve hangi noktalara itiraz ettiği malum olmalıdır.

Biz bu hususları düşünerek şu elinizdeki kitabı tercüme ettik. Yazarın bazı eleştirilerini İslâmiyet'e de yönelttiğini gördüğümüz zaman, ne kadar aldandığını ve bu eleştirilerin dinimize tamamıyla vakıf olamamaktan ileri geldiğini anladık. Çünkü bizim dinimiz, hakiki bir tabiat âliminin asla itiraz edemeyeceği derecede mükemmel bir dindir. Fakat bizzat bu eleştirilere cevap vermeye Arapça ilimlerdeki bilgimiz henüz yeterli bir dereceye gelememiştir. Bunun için yayınında tereddüt ediyor ve münasip bir vaktini bekliyorduk. Bu sırada muhterem hatip Hafız İsmail Efendi kardeşimiz bizi teşvik etti. Bu gibi eleştirilerin İslâmiyet'e asla tesir etmeyeceğini ve İslâmiyet'in, yazar Haeckel'in de -tamamıyla vakıf olsa- hayran olacağı bir mükemmellik derecesinde bulunduğunu

söyleyerek hemen yayına girişmemizi tavsiye etti. [87] Ve günümüz bilimleri ile dinimiz arasında hiç uyuşmazlık mevcut olmadığını kendisi ayrıca açıklayarak bir risale şeklinde yayınlayacağını vaat etti. Biz, Hafız İsmail Efendi'nin Arapça ilimlerde ve İslâm tasavvufundaki vukufuna hayran olduğumuz kadar vaatlerinde de vefakâr olduğunu bildiğimiz için artık Haeckel'in konferansını okurlara sunmaktan çekinmedik. Şimdi söz kendisininindir. Yüce açıklamalarını olanca samimiyemizle bekler ve bu münasebetle bahse karışmak tenezzülünde bulunacak diğer âlimlere de hürmetlerimizi ve minnettarlığımızı arz eyleriz.

Baha Tevfik - Ahmed Nebil [88]

تجدد علمی و فلسفی کتبخانه سی

عدد : ۲

وَحْدَانِيَّةٔ مُوَجُّوْدِيَّةٔ
بِرْطَانِيَّةٔ عَالَمِيَّةٔ دِیْنِیَّةٔ

أرسلت هـ كـ ل

بها توفیق - احمد نبیل

Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütübhanesi, Aded: 2

Vahdet-i Mevcûd: Bir Tabî'at 'Âliminin Dîni

Ernst Haeckel

Baha Tevfik - Ahmed Nebil

1747

K.15051

121.

أرنت هاكل

وَحْدَانِيَّةٔ مَوْجُودَاتِ
بِرُطَبِيعَتِ عَالَمِيكَ دِّينِي

بها توفيق - احمد نبيل

صاحب و نأشري :
« درسعات » كُتُبْخَانَهْ سَاحِبِ آرْسَنِ

مطبعة قدر

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
KÜTÜPHANESİ

Seyfettin Özge başkanı

Ernst Haeckel

Vahdet-i Mevcûd: Bir Tabî'at 'Âliminin Dîni,

Baha Tevfik - Ahmed Nebil,

Sâhibi ve Nâşiri: Dersa'âdet Kütüphanesi Sâhibi Arsen

Matba'a-i Kader

مارأيت شيئاً إلا ورأيت الدفيع
محمي الدين عربى

بن بيلز ايدم ، كينل . هيان هب سن ايمشك
تسلرده و جانلرده نهان هب سن ايمشك
سند بو جهان ايجره نشان ايدم بن
آخر بوني يلدوم كه جهان هب سن ايمشك
سلطان ولد

Muhyiddin Arabî ve Veled Çelebi'den alıntılar

بزم سوزلرمز

اوقوق و دوشونمك ايته بئله هديه ايتديكمز بو
 كتاب ؛ آلمانلار طبعون جماعتك يتمش بشجي سنه
 كيرمي مناسبته اعضادن برينك و برديكي قونفرانس
 مشهور فيلوسوف - ارنست هاكل - ك اوزون بر
 جوابيدر. بو قونفرانس غزتهلر نشر ايتكدن صكره
 ارنست هاكل طبع اولامش ؛ تصحيح و اصلاح اتمش ،
 كتاب اوله برق طبع ايتدبرمشدر .

بو كتابك بحث ايتديكي بزم ييلمديكمز برشي
 دكلدر. وحدت موجوده سلكي زده چوقدنبري واردر.
 فقط وحدت موجود مذهبي اوله برشي اوله برق واردر كه
 بوكا دينملرلرده ايتانير، ديندارلرده ايتانير. بومسلكي زده
 بكتشاني طرفتده اولانلر قبول ايتديكي كي بكتشاني
 اوليانلرده قبول اتمشلردر . شو قدر كه بو ملك زده
 هر كسك كندی فكرينه كوره قبول ايداش اولدو بئندن

“Bizim Sözlerimiz”

بر مؤخره

بو کتابی ترجمدن مقصدیمزی، شهمز آ کلاین
 ا کلامندر اقط هرکس عین سویه مر فاند بولقی جنی
 ایچون بو جهتی دها زیاده ایضاح ایتمک لزوم کوردک.
 معلومدرکه مکتبیریمزده اک آ ز اهمیت ویریلن
 درس لر، لسان درس لری و بالخاصه د هر بجه د در، بونک
 ایچون مکتبیلر دائما هر بجه اوکرنمکدن محرومدر لر.
 الجای ضرورتله وسی ذاتیلریله بر آ ز فرانسه جه اوکرن
 کنج لر اوروا فلاسفه سنک بو و بوکا بکزر دیکره دین
 علینده کتابلرینی اوقویور لر، وطیی درکه اینانیور لر.
 چونکه لسانمزده نه بو قیل بر کتاب، نه ده مدافه
 موجود اولدینی کبی هر بجه لرینی اوقویوب ا کلامنده
 بر آ ز اولکی اسابدن طولای کنج لر موفق اولامیور لر.
 علمای کرامه کلنجه، علی الاکثر اوروا لسانلرینه
 واقف اولدقلرندن ارا صیره دیغزه واقع اولان بوکی

“Bir Mu’ahhara”

Bergson ve Felsefesi

Subhi Edhem

108 Sayfa

1. Basım – Ocak 2014

ISBN: 978-605-5022-20-4

RIZAEDDİN BİN FAHREDDİN
EBU'L-ALÂ EL-MA'ARRÎ

Ebu'l-Alâ El-Ma'arrî

Rızaeddin Bin Fahreddin

166 Sayfa

1. Basım – Ocak 2014

ISBN: 978-605-5022-21-1

Hayat ve Mevt

Subhi Edhem

84 Sayfa

1. Basım – Ocak 2014

ISBN: 978-605-5022-24-2

Kâmûs-ı Felsefe İstılâhâtı Mecmû'ası

Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti

İstılâhât-ı İlmiye Encümeni

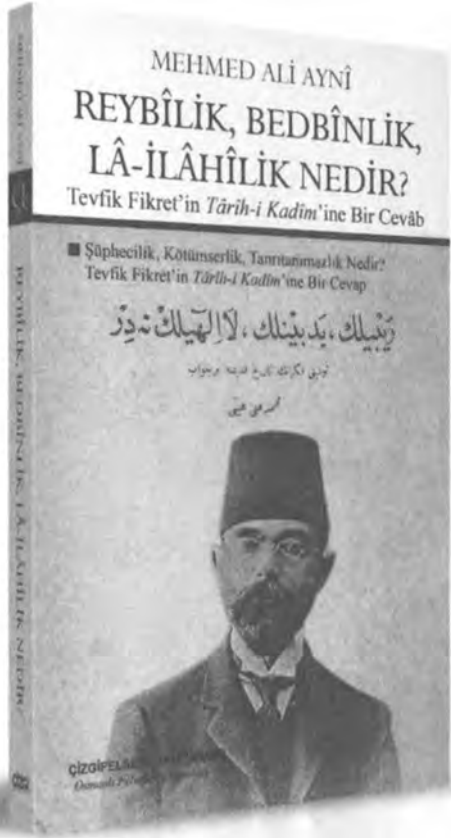
Kâmûs-ı Felsefe İstılâhâtı Mecmû'ası

(Rıza Tevfik'in Notlarıyla)

240 Sayfa

1. Basım – Ocak 2014

ISBN: 978-605-5022-22-8

Reybîlik, Bedbînlik, Lâ-ilahîlik Nedir?
Tevfîk Fikret'in Târîh-i Kadîm'ine Bir Cevâb
Mehmed Ali Aynî

164 Sayfa

1. Basım – Ocak 2014

ISBN: 978-605-5022-23-5

BAHA TEVFİK
AHMED NEBİL

VAHDET-İMEVCÛD ERNSTHAECKEL

“Okumak ve düşünmek isteyenlere hediye ettiğimiz bu kitap, Almanya’da Natüralistler Derneği’nin yetmiş beşinci senesine girmesi münasebetiyle üyelerden birinin verdiği konferansa meşhur filozof Ernst Haeckel’in uzun bir cevabıdır. Bu konferansı gazeteler yayınladıktan sonra Ernst Haeckel toplamış, tashih ve ıslah etmiş, kitap olarak yayınlamıştır.

Bu kitabın bahsettiği şey bizim bildiğimiz bir şey değildir. Vahdet-i mevcûd mesleği bizde çoktan beri vardır. Fakat vahdet-i mevcûd mesleği öyle bir şey olarak vardır ki, buna dinsizler de inanır, dindarlar da inanır. Bu mesleği bizde Bektaşî tarikatında olanlar kabul ettiği gibi, Bektaşî olmayanlar da kabul etmişlerdir. Şu kadar ki bu meslek bizde herkesin kendi fikrine göre kabul edilmiş olduğundan hakikati, ne gibi esaslara dayandığı pek az kimseler tarafından biliniyor. Bazı kimseler ise vahdet-i mevcûdu, vahdet-i vücûd mesleği ile karıştırırlar. Bizde ‘işrâk felsefesi = hikmet-i işrâkiyye’ adıyla tanınmış olan vahdet-i vücûd mezhebi ile Avrupalıların ‘panteizm’ felsefesi arasında bir münasebet bulunsa da ‘monizm’ denilen vahdet-i mevcûd felsefesiyle asla birleşmez. Şu kadar ki vahdet-i mevcûd mesleği vahdet-i vücûd mesleğinin daha maddi, daha bilimsel bir şekle sokulmasından başka bir şey değildir.”

Baha Tevfik – Ahmed Nebil

www.cizgikitabevi.com